

FORUMTHEATER EN BURGERSCHAP

Een experimenteel-veld onderzoek naar de bijdrage van Forumtheater binnen het Burgerschapsonderwijs op het mbo College Zuidoost

Mbo moet les burgerschap beter doen

Bereid ook de mbo'er goed voor op zijn rol als deelnemer aan de democratie, bepleiten **Hans Theunissen** en **Roosmarijn Dam**.

Hans Theunissen
voorzitter Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer
Roosmarijn Dam
voorzitter Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs

Prinsjesdag geeft burgers een prachtig beeld van onze democratie, maar in een levende democratie moeten zij naast toeschouwer ook deelnemer kunnen zijn. Het onderwijs dient de burgers van de toekomst op deze rol voor te bereiden. Helaas krijgt in de onderwijspraktijk niet iedereen dezelfde kansen om zijn democratisch burgerschap te ontwikkelen. Vooral in het mbo is burgerschap vaak een ondergeschoven kindje.

Onderzoek van de onderwijsinspectie laat zien dat het burgerschapsonderwijs in Nederland niet aan de maatschappelijke verwachtingen voldoet. Het is onduidelijk wat de overheid onder burgerschapsvorming verstaat, er wordt op scholen vaak weinig doelgericht aan gewerkt, het aanbod is een lappendeken van activiteiten en er bestaan grote verschillen tussen scholen. Om daar voor het mbo iets aan te doen ondertekenden minister Buitenwerf van onderwijs en voorzitter Ton Heerts van de MBO Raad vorige week de mbo-burgerschapsagenda.

Deze kersverse burgerschapsagenda is echter vooral een opsomming van goede voornemens. Dat is opvallend omdat voor basis- en voortgezet onderwijs concreet wordt gewerkt aan een aanscherping van de wet en een betere positie van burgerschap in het curriculum. Als studenten, leraren, onderzoekers en lerarenopleiders constateren wij dat er in het mbo ondertussen te weinig gebeurt. Er zijn wel opleidingen

Leerlingen van een ROC op bezoek in de Tweede Kamer, samen met de makers van het tv-programma 'De Stembus'. FOTO ANP

en docenten die serieus werk maken van burgerschap, maar die goede voorbeelden krijgen te weinig navolging.

Dat is problematisch omdat uit onderzoek blijkt dat jongeren in het (v)mbo ook buiten de school minder mogelijkheden hebben om positieve ervaringen op te doen met democratie dan hun leeftijdsgenoten in het vwo. Het onderwijs versterkt vervolgens deze ongelijke kansen. In het vwo worden jongeren uitgebreid aangemoedigd om te participeren in besluitvorming en te discussiëren over de samenleving, in het (v)mbo gebeurt dit veel minder.

Mede als gevolg daarvanervaart een deel van de jongeren in het mbo een hogere mate van politieke machteloosheid en schieten complottheorieën sneller wortel. Meer aandacht voor democratisch burgerschap is essentieel.

Helaas is die aandacht er meestal niet: burgerschap is in het mbo alleen een inspanningsverplichting. Het vak wordt vaak gesplitst in losse projecten en gegeven door docenten die weinig

De kersverse burgerschapsagenda is vooral een opsomming van goede voornemens

kennis hebben over de democratische rechtsstaat. Dat is een gemiste kans, omdat we uit onderzoek weten dat een structureel en langdurig aanbod, met resultaatverplichtingen en door deskundige docenten wezenlijk is voor effectief burgerschapsonderwijs.

Uit de Burgerschapsagenda blijkt dat de minister nog een onderzoek wil doen. Ook kondigt zij een 'servicedocument' en een 'inspiratiebox' aan. Na vijf jaar Rutte II is dat meer van hetzelfde. We roepen de volgende minister van

onderwijs dan ook op om deze vrijblijvende agenda snel te vervangen door een ambitieus plan waaruit blijkt dat burgerschapsvorming in het mbo voor het nieuwe kabinet topprioriteit heeft. Dat is geen overbodige luxe. Een breed gedeeld gevoel van betrokkenheid bij onze democratie is cruciaal om maatschappelijke spanningen te voorkomen en een veerkrachtige democratische cultuur te onderhouden. Daarom moeten een bezoek aan politiek Den Haag, een discussie over vluchtelingen en een lessenserie over wereldburgerschap onderdeel worden van een doorlopende leerlijn democratisch burgerschap die niet stopt als leerlingen naar het mbo gaan.

Goed burgerschapsonderwijs op het mbo stelt eisen aan de kennis en vaardigheden die studenten daar opdoen, aan de bevoegdheid van docenten en aan de tijd die ervoor wordt uitgetrokken. Liever een Deltaplan dan een burgerschapsagenda dus. In het belang van de democratie van de toekomst.

(Trouw, 2017)

Empirisch Onderzoek
Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten
Master Kunsteducatie 2017-2018
Begeleider: Nathalie Roos
Onderzoekers: Kelly Bruyning & Joyce Crawford
19 Juni 2018

Amsterdamse Hogeschool
voor de Kunsten

Inhoudsopgave

Samenvatting	1
Inleiding.....	2
1. Theoretisch kader	3
1.1 Burgerschap.....	3
1.2 Forumtheater	4
1.3 Opbrengst van Forumtheater binnen Burgerschapsonderwijs	4
1.4 Vakintegratie	5
1.5 Hoofdvraag en deelvragen.....	6
1.6 Operationalisering begrippen	6
2. Onderzoekopzet en uitvoering.....	7
Respondenten onderzoek.....	7
Type steekproef met toelichting	8
Workshop Forumtheater	8
3. Dataverzameling:.....	9
3.1 Observatie instrument.....	9
3.2 Learner report	11
3.3 Interviews	12
4. Data analyse	13
5. Resultaten.....	14
Deelvraag 1: In hoeverre is het de docent gelukt het experiment uit te voeren zoals deze is ontworpen?	14
Deelvraag 2: Wat vinden de docent en leerlingen van de overdracht van de lesstof en het begrip van de lesstof naar aanleiding van de implementatie Forumtheater in de les Burgerschap?	17
Opbrengst forumtheater docent Burgerschap	18
Overdracht lesstof.....	19
Leeropbrengst Forumtheater leerlingen	20
Begrip van de lesstof	21
Deelvraag 3: In hoeverre leidt een les Forumtheater tot een hogere betrokkenheid bij de leerlingen dan een reguliere les Burgerschap?	25
Conclusie	29
Discussie en aanbevelingen	31
Literatuur.....	32
Bijlagen.....	34

Samenvatting

In het onderzoek 'Forumtheater en Burgerschap' wordt door middel van een kwalitatief veldexperiment bekeken of de inzet van Forumtheater binnen een les Burgerschap bij kan dragen aan de overdracht, betrokkenheid en verwerking van de lesstof. Het onderzoek richt zich ten eerste op de affectieve toepassing van Forumtheater zoals sfeer, veiligheid, welbevinden en ruimte voor leren, ten tweede op de praktische toepassing van Forumtheater in de klas en ten slotte de toepassing van Forumtheater als middel om de maatschappelijke onderwerpen te behandelen die binnen het Burgerschapsonderwijs aan de orde komen. Er wordt onderzocht hoe Forumtheater participatie van de leerlingen kan stimuleren, en of dit kan werken aan het innemen van verschillende perspectieven en inzicht kan geven in machtsstructuren. Het doel is om te onderzoeken of deze aanpak beter invulling aan de lessen Burgerschap kan geven. De resultaten zijn verkregen uit learner-reports, interviews en observaties. Uit de resultaten blijkt dat Forumtheater bijdraagt aan zowel overdracht, betrokkenheid als verwerking van de lesstof. Tevens blijkt uit de observatie dat het de docent slechts gedeeltelijk lukt Forumtheater binnen de les Burgerschap te implementeren. Je kan hieruit concluderen dat een gedeeltelijk uitgevoerde variant van Forumtheater bijdraagt aan de doelen die binnen de les Burgerschap gelden.

Inleiding

Begin juni 2018 maakt het kabinet bekend zich zorgen te maken over de kwaliteit van het Burgerschapsonderwijs. Een jaar eerder heeft het ministerie van OCW, Onderwijs Cultuur en Wetenschap, via een kamerbrief ook al aan de bel getrokken; scholen hebben moeite met het Burgerschapsonderwijs, met als gevolg dat het vak Burgerschap onvoldoende is geïmplementeerd in het onderwijscurriculum. Hierdoor scoort de Nederlandse leerling op het gebied van Burgerschap op internationaal niveau onder het gemiddelde (Munniksma, A. et al, 2017).

Het vak Burgerschap, dat grenst aan levensbeschouwing en maatschappijleer, zou leerlingen moeten interesseren en doen nadenken over zaken die spelen binnen de samenleving. Doel hiervan is de leerling bewuster te maken van de eigen keuzes en begrip te creëren voor de keuzes van de ander. Het vak Burgerschap laat leerlingen daarom onder andere kennismaken met onderwerpen als democratie, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van geloof. Het gaat bij burgerschap vooral om het recht een afwijkende mening te hebben en het kunnen worden wie je wilt zijn (SLO, 2018).

Hans Theunissen, voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer; en Roosmarijn Dam, voorzitter van de Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs, stellen in een opinie stuk in het dagblad Trouw van 22 september 2017, dat jongeren op het vwo uitgebreid aangemoedigd worden om mee te denken met besluitvorming en het discussiëren over de samenleving terwijl dat binnen het (v)mbo bijna niet gebeurt. Gevolg hiervan is volgens hen dat leerlingen op het mbo gevoeliger zijn voor complottheorieën en een hogere mate van politieke machteloosheid ervaren. Uit het onderzoek *Burgerschap in het voortgezet onderwijs, Nederland in vergelijkend perspectief* van Munniksma, A. et al (2017) blijkt dat vmbo-leerlingen, de vooropleiding waar het grootste deel van de mbo-populatie vandaan komt, veruit het laagst scoren op Burgerschapskennis.

Kennelly (2006) stelt dat Forumtheater een bijdrage kan leveren aan het inlevingsvermogen tot een ander. Forumtheater is een theatervorm die binnen de theaterwereld bekend staat als een methode die meer dan andere theatervormen uitdaagt tot het innemen van een nieuw perspectief. Dit komt doordat er bij Forumtheater standaard sprake is van een nagesprek, de scènes onderbroken kunnen worden om vervolgens vanuit een andere invalshoek verder te worden gespeeld en het publiek medezeggenschap heeft over de invulling en het verloop van de scènes. Het doel hiervan is om de gespeelde casussen niet alleen op de handeling te analyseren maar ook op het gevoel wat deze situatie oproept en de actie die vervolgens wenselijk is. De opbrengst is een publiek en een speler die inziet dat er meerdere waarheden kunnen bestaan, die zich kan inleven in de ander, zicht krijgt in machtsstructuren en die oplossingsgericht denkt. De aanname in dit onderzoek is dan ook dat Forumtheater een positieve bijdrage kan leveren aan de invulling van effectieve Burgerschaplessen.

Bovenstaande probleemstelling en aanname vormen de aanleiding voor dit onderzoek. In dit onderzoek wordt in kaart gebracht of de implementatie van Forumtheater in een les Burgerschap kan bijdragen aan de overdracht van de lesstof voor de docent en aan de betrokkenheid en verwerking van de lesstof voor de mbo-leerling ten opzichte van een gebruikelijk les Burgerschap.

1. Theoretisch kader

In het theoretisch kader zal het vak Burgerschap en de methode Forumtheater nader worden toegelicht. Daarnaast zal de meerwaarde van vakintegratie worden beschreven en de in onderzoeken beschreven opbrengst van Forumtheater worden benoemd.

1.1 Burgerschap

Kennelly (2006) beschrijft in haar artikel *Acting out in the public sphere: community theatre and citizenship education* de mate van inclusie en exclusie binnen het Burgerschapsonderwijs in Canada. Burgerschap houdt in dat iedereen een stem krijgt binnen de samenleving en daarin is volgens Kennelly nog een stap te zetten. Kennelly haalt Fraser (1989) aan die stelt dat in een dialoog de meeste ruimte zal worden ingenomen door de meest aanwezige stem. Dit betekent dat minderheden geen of weinig plek hebben in het debat en als voorbeeld worden uitgesloten. Kennelly beschrijft in haar artikel hoe de filosoof Habermas stelt dat burgerschap inhoudt dat men elkaar begrijpt maar het niet noodzakelijk met elkaar eens hoeft te zijn. Ook benoemt ze Arendt (1998) die een pleidooi houdt voor het verschillend zijn. Arendt meent dat gelijkwaardigheid inhoudt dat we inzien dat we allemaal uniek zijn, een geslaagde maatschappij is vervolgens afhankelijk van de mate waarin eenieder zijn uniek zijn met de ander deelt. Hiervoor is het nodig om te kunnen bewegen en spreken in de openbare ruimte maar die kans is niet iedereen gegeven. Voor de lessen Burgerschap betekent dit een oefening in bewustwording van de eigen plek in de maatschappij en het openstaan voor verschillende meningen.

Het vak Burgerschap staat in de kinderschoenen, docenten vinden het moeilijk om invulling te geven aan de inhoud van de lessen. Uit het onderzoek van Munniksma et al. (2017) blijkt dat docenten de lessen Burgerschap vooral theoretisch invullen. Er wordt met name gebruik gemaakt van tekstboeken, daarnaast maken leerlingen aantekeningen bij colleges. Het gebruik van alternatieve werkvormen als rollenspel en projectgroepjes ligt onder het internationale gemiddelde. Voor het verkrijgen van inzicht in de ander is het echter belangrijk het debat met elkaar aan te gaan. Voor participatie in de samenleving is het van belang te oefenen. Om het vak Burgerschap een inhoudelijk kompas te geven is het dus nodig didactische vormen te vinden die recht doen aan het praktische uitgangspunt van de lessen maar waarmee ook de kerndoelen binnen de lessen kunnen worden behaald. In hun onderzoek pleiten Munniksma et al. (2017) voor een brede aanpak waarin passende werkvormen worden ingezet waarmee de leerling 'burgerschap' kan oefenen.

Sinds 2006 is wettelijk bepaald dat onderwijsinstanties een bijdrage moeten leveren aan actief burgerschap en sociale integratie. Met deze beleidsverandering legt de overheid de nadruk op actieve participatie en de zelfredzaamheid van burgers. Het onderwijs dient aandacht te besteden aan de Nederlandse kernwaarden zoals beschreven door de Rijksoverheid en opgetekend door het ministerie van sociale zaken en werkgelegenheid. In 2016 is aan deze kernwaarden een passage toegevoegd waarin wordt benoemd dat er binnen de lessen Burgerschap aandacht dient te zijn voor het kunnen innemen van het perspectief van de ander en inzicht kunnen krijgen in de totstandkoming van de eigen opvatting, beslissingen en handelingen.

Onder docenten die Burgerschap geven is behoefte aan meer professionalisering ten bate van het vak Burgerschap, waardoor er samenhang binnen de lessen kan komen en er ruimte komt om de inhoud van de lessen op een zinvolle manier vorm te geven. Ook vragen de docenten om beter lesmateriaal (Elfering, den Boer en Tholen, 2016). Nu voelen docenten Burgerschap zich nog vaak in het diepe gegooid, er zijn geen handvatten die aangeven waar het vak aan zou moeten voldoen. In de aangenomen motie over Burgerschapsonderwijs uit

2015 wordt de regering verzocht te onderzoeken of mbo docenten die het vak Burgerschap geven bevoegdheidseisen dienen te hebben en of het vak Burgerschap een minder vrijblijvend karakter kan krijgen onder studenten (MBO raad, 2017). Om de lessen Burgerschap inhoudelijk te versterken en de dialoog tussen leerlingen te stimuleren wordt in dit onderzoek bekeken of Forumtheater hierin kan bijdragen.

1.2 Forumtheater

Het Forumtheater is in 1970 ontwikkeld door Augusto Boal (Wrentschur & Altman, 2003). Bij deze vorm van theater zijn toeschouwer en speler gelijk; hierdoor kan de toeschouwer het spel interveniëren en mag het oplossingen aandragen voor de problematiek die op het toneel wordt verbeeld. Doordat in het Forumtheater het publiek mede-eigenaar wordt gemaakt van het probleem en de oplossing zorgt dit voor empowerment en een perspectiefwissel bij zowel de toeschouwer als de speler. Om tot spel te komen moet de speler zich kunnen verplaatsten in het perspectief van de andere speler, de toeschouwer denkt mee en mag het verloop van de gebeurtenissen mede bepalen; ook hiervoor is het kunnen verplaatsten in de gedachten van de ander een vereiste. Door deze perspectiefwissel wordt het empathisch vermogen van zowel de speler als het publiek vergroot.

Boal was ervan overtuigd dat het laten horen van je stem zorgde voor empowerment bij de deelnemers omdat het een kritisch denken bevorderde. Hij noemde zijn theatervorm *The Theatre of the Opressed* (Ruottunen, 2003). Boal liet zich voor deze technische manier van spelen inspireren door het epische theater van Bertolt Brecht (1898-1956). In het epische theater van Brecht staat de rationele vertelling centraal, de bedoeling is dat het publiek zich niet laat meeslepen door emoties maar in plaats daarvan bewust wordt van maatschappelijke verhoudingen, doel van deze manier van werken was het publiek het gevoel te geven verschil te kunnen maken, en dus ook in maatschappelijk opzicht veranderingen teweeg te kunnen brengen.

Uit deze theorie blijkt dat de doelen van het Forumtheater overeenkomen met de opdracht die het OCW voor het vak Burgerschap aan de onderwijsinstellingen heeft gegeven: het recht om een afwijkende mening te hebben, sociaal verantwoordelijk zijn en het je kunnen verplaatsen in de ander. In dit onderzoek wordt gekeken of het Forum theater als methode ingezet kan worden binnen de lessen Burgerschap op het mbo.

1.3 Opbrengst van Forumtheater binnen Burgerschapsonderwijs

In haar onderzoek naar kunst, burgerschap en culturele dynamiek beschrijft Trienekens (2009) dat de overheid zelf aangeeft dat het de artistieke impuls die door de inzet van kunst aan maatschappelijke doelen wordt gegeven waardeert; de mogelijkheid om buiten de bestaande kaders te denken is belangrijk om als burger vandaag de dag zelfredzaam te zijn.

Verschillende filosofen en onderwijsvernieuwers hebben zich met dit onderwerp bezig gehouden. Nussbaum (2011) stelt letterlijk dat het kunnen innemen van het perspectief van de ander noodzakelijk is voor het slagen van een democratische maatschappij. Dewey concludeert al in 1958 in zijn boek *Experience and Nature* dat logica, subjectiviteit, rationaliteit, betekenis, intelligentie en waarheid (allerlei zaken die te maken hebben met het op een volwaardige manier samen kunnen leven) enkel hun oorsprong vinden door en als resultaat van communicatie. Hij betoogt dat communicatie het delen van ervaringen is totdat dit tot 'gemeenschappelijk bezit' verwordt. Je ziet de wereld vanuit de ervaring van de ander en niet vanuit je eigen, egocentrische, invalshoek. De betekenis die de ander geeft aan de

wereld en aan zijn ervaring is mede bepalend voor de eigen nieuw te construeren visie en opvatting (Biesta, 2014).

1.4 Vakintegratie

Haanstra benoemt in zijn artikel *Integratie van kunsten* verschillende mogelijkheden om kunst te integreren in het onderwijs. Een van de mogelijkheden is kunst dat ingebracht kan worden om affectieve doelen te bereiken, zoals het verbeteren van het sociale klimaat in de klas en het welbevinden en de inzet van de leerlingen. Kunst wordt dan ingezet om doelen te bereiken die met de standaard vakken niet bereikt kunnen worden. De Amerikaanse onderwijskundige Parsons (2004) benoemt met klem dat het bij integratie gaat om betekenisvol leren, waarmee wordt bedoeld dat er een verbinding wordt gemaakt met levensechte maatschappelijke problemen en persoonlijke situaties. Voorvechters voor kunstintegratie bepleiten dat dit tot meer *‘levensecht, meer motiverend en betekenisvoller onderwijs, tot meer toepassingsgerichte kennis en daarmee uiteindelijk tot effectiever onderwijs kan leiden’* (Haanstra, 2016). Ook in die context is het interessant om te onderzoeken in hoeverre Forumtheater bijdraagt aan de opbrengst van een les Burgerschap.

Samenvattend

Scholen in Nederland worstelen met het Burgerschapsonderwijs; uit internationaal onderzoek blijkt dat Nederlandse leerlingen op het gebied van Burgerschap onder het internationale gemiddelde scoren (Munniksma et al, 2017). Docenten vinden het lastig om invulling te geven aan de inhoud van de lessen. Zij voelen zich in het diepe gegooid, er zijn geen richtlijnen waar het vak Burgerschap aan zou moeten voldoen, doelomschrijvingen van de lessen ontbreken (mbo raad, 2017). Leerlingen op het vmbo voelen zich het minst betrokken bij de lessen, wat uitmondt in leerlingen die zich niet betrokken voelen bij de maatschappij. Binnen het mbo resulteert dat in leerlingen die denken in complottheorieën. Daarnaast blijkt dat leerlingen moeite hebben de lesstof te verbinden aan hun eigen leefwereld. Om het vak Burgerschap een inhoudelijke richting te geven is het nodig didactische vormen te vinden die recht doen aan het praktische uitgangspunt van de lessen.

1.5 Hoofdvraag en deelvragen

Gezien de actuele ontwikkelingen omtrent het vak Burgerschap en de huidige problematiek waarmee het vak Burgerschap worstelt, komen we tot de volgende hoofdvraag en deelvragen voor dit onderzoek.

In hoeverre draagt het gebruik van Forumtheater in een les Burgerschap bij aan de overdracht van de lesstof voor de docent en aan hogere betrokkenheid en begrip van de lesstof voor mbo leerlingen, ten opzichte van een reguliere les Burgerschap?

Vervolgens hebben we de volgende deelvragen geformuleerd:

1. In hoeverre is het de docent gelukt het experiment uit te voeren zoals deze is ontworpen?
2. Wat vinden de docent en leerlingen van de overdracht van de lesstof en het begrip van de lesstof naar aanleiding van de implementatie van Forumtheater in de les Burgerschap?
3. In hoeverre leidt een les Forumtheater tot een hogere betrokkenheid bij de leerlingen ten opzichte van een reguliere les Burgerschap?

1.6 Operationalisering begrippen

Forumtheater: Onder *Forumtheater* wordt de theatervorm verstaan die gebaseerd is op de principes van Augusto Boal. In deze theatervorm wordt er geen onderscheid gemaakt tussen acteur en toeschouwer. De toeschouwer mag interveniëren in de voorstelling en daarbij oplossingen aandragen voor maatschappelijke problemen die op het toneel verbeeld worden. Het doel hiervan is het publiek een stem te geven en het kritisch denken te bevorderen. Dit draagt bij aan de empowerment van het publiek (Ruottunen, 2003).

Betrokkenheid: In het observatieschema wordt betrokkenheid gedefinieerd als *on-task* zijn. Hierbij verstaan we onder *on-task* zijn, wanneer de leerlingen zichtbaar gefocust zijn en actief deelnemen aan de les (Kilian, 2013).

Begrip: Onder *begrip* verstaan we in dit onderzoek de mate waarin een leerling in staat is tot perspectiefwissel en een kritisch denken te komen (Ruottunen, 2003). Het gaat dus niet om feitenkennis (juridische kennis) maar inzicht in de materie, in hoeverre is de leerling in staat de theoretische stof te koppelen aan de praktijk en te leren van de ander.

2. Onderzoeksopzet en uitvoering:

Met dit onderzoek wordt er gekeken in hoeverre het gebruik van Forumtheater in een les Burgerschap bijdraagt aan de overdracht van de lesstof voor de docent en aan hogere betrokkenheid en begrip van de lesstof voor mbo leerlingen, ten opzichte van een reguliere les Burgerschap. Deze vraag wordt beantwoord middels een kwalitatief veldexperiment. We spreken hier van een experiment aangezien het gebruik van Forumtheater als methode geen gebruikelijk onderdeel is van een les Burgerschap. Er wordt gekeken naar het verloop van een reguliere les Burgerschap tegenover een les Burgerschap waarbij Forumtheater is geïmplementeerd. De resultaten van beide lessen worden geanalyseerd, vergeleken en beschreven in dit onderzoek.

Locatie: Waarom mbo-College Zuidoost?

Het mbo College Zuidoost is een grote instelling met een breed aanbod aan opleidingen. Binnen dit onderzoek zullen wij ons beperken tot de leerlingen van de opleiding Beveiliger niveau 3. De leerlingen van de opleiding Beveiliger op het mbo College Zuidoost krijgen twee keer per week het vak Burgerschap. Wij voeren dit onderzoek uit op deze school omdat zij in 2016 met het project Kanjers en Kixx in samenwerking met Stichting Profor hebben geëxperimenteerd met het implementeren van creatieve interactieve werkvormen, om zo de materie en thematieken van het vak Burgerschap toegankelijker te maken voor de leerlingen.

Na de uitvoering van dit project zijn er los van de positieve reacties van de leerlingen geen concrete evaluaties uitgevoerd. Hierdoor zijn de opbrengsten nauwelijks inzichtelijk gemaakt voor zowel de leerlingen als de docent. Hierdoor bleef de docent achter met de vraag wat de concrete opbrengsten van deze creatieve werkvormen zouden kunnen zijn. Middels dit veldexperiment willen wij dit keer de opbrengsten wel inzichtelijk maken. Het verschil met het voorgaande Kanjer en Kixx experiment is dat bij ons Forumtheater het hoofdingrediënt is en geen deel-onderdeel van het experiment. Daarnaast had de docent bij het voorgaande project een ondersteunende rol, binnen dit onderzoek heeft zij echter een uitvoerende rol.

Respondenten onderzoek:

Respondent 1: Docent Burgerschap

Op het mbo College Zuidoost wordt Burgerschap als apart vak gegeven door een docent Burgerschap. De docent Burgerschap heeft in dit onderzoek een uitvoerende rol. De docent wordt betrokken bij het uitwerken van de lesbrief en zal de les waarbij Forumtheater is geïmplementeerd zelfstandig uitvoeren.

Respondent 2: mbo-leerlingen ROC Zuid Zuidoost opleiding: Beveiliging niveau 3.

Voor het onderzoek is er een willekeurige mbo klas geselecteerd uit het 2^e leerjaar. Het gaat om een klas van 15 leerlingen met een gemengde samenstelling (jongens en meisjes) waarvan het merendeel uit meisjes bestaat. De docent heeft gekozen voor leerlingen uit het tweede jaar, de leerlingen hebben in de voorgaande lessen al ervaring opgedaan op het gebied van luisteren, discussiëren en beargumenteren en weten deze vaardigheden toe te passen binnen de kaders van het vak Burgerschap. Deze vaardigheden zijn ook relevant bij het toepassen van Forumtheater. Aangezien het bij het uitvoeren van de scènes in eerste instantie niet om de artistieke kwaliteit van de uitvoering gaat, maar om het vermogen je te kunnen verplaatsen in de ander en hier gezamenlijk op te kunnen reflecteren.

Type steekproef met toelichting:

De klas bestaat uit een gemengde samenstelling van jongens en meisjes.

We maken voor de interviews gebruik van een aselechte steekproef, waarbij we 4 willekeurige leerlingen selecteren voor de interviews uit de experimentele groep (interviews ter evaluatie van het experiment).

Opzet experiment:

Het experiment zal plaatsvinden in het derde kwartaal van het schooljaar. Voor het experiment vergelijken wij twee gelijke groepen waarvan één groep op de gebruikelijke manier de lesstof krijgt aangereikt en er bij één groep Forumtheater gebruikt zal worden. Voor het onderzoek zijn er twee willekeurige klassen geselecteerd uit het tweede leerjaar van de opleiding Beveiliging. Vervolgens zijn deze klassen op willekeurige wijze verdeeld in groep 1 en groep 2.

Groep 1: fungeert als controlegroep en krijgt de lesstof aangeboden op de gebruikelijke manier.

Groep 2: fungeert als experimentele groep en krijgt de lesstof aangeboden middels Forumtheater.

Beide groepen worden onderwezen door de vaste docent Burgerschap in hetzelfde leslokaal. Hiermee proberen wij de bestaande praktijksituatie zo veel mogelijk gelijk te houden voor beide groepen. Samen met de docent Burgerschap is er lesstof geselecteerd voor het experiment, voor beide groepen is dezelfde lesstof geselecteerd. Er wordt in samenspraak met de docent Burgerschap een lesbrief gemaakt. Deze lesbrief is gebaseerd op de geselecteerde lesstof. Vervolgens wordt het definitieve lesplan besproken met de docent Burgerschap. Hoe werkt Forumtheater? Hoe kan je Forumtheater praktisch inzetten als docent? En wat zijn de beoogde opbrengsten voor de docent en leerling binnen dit experiment? Deze vragen staan centraal bij het instrueren van de docent Burgerschap ter voorbereiding op het experiment.

Workshop Forumtheater:

Voorafgaand aan de les Forumtheater is er ruimte gemaakt in de opzet voor een workshop Forumtheater. Deze workshop is voor de docent Burgerschap en dient ter voorbereiding op de zelfstandige uitvoering van de les waarbij Forumtheater wordt geïmplementeerd. De docent geeft bij deze workshop les aan de controlegroep (de observatie van een gebruikelijke les Burgerschap heeft al op een eerder moment plaatsgevonden). Aangezien de docent nog niet eerder Forumtheater heeft toegepast is het van belang dat de docent ervaart wat deze methode inhoudt. Door het interactieve karakter krijgt de docent namelijk een andere rol in de klas, de les is minder docent gestuurd maar is eerder een wisselwerking tussen docent en leerling.

De docent moet de gebruikelijke gang van zaken los durven laten, en ruimte creëren voor input van de leerlingen. Dit kan andere reacties oproepen bij de leerlingen dan bij een gebruikelijke les, aangezien deze methode ook nieuw is voor de leerlingen. Deze factoren kunnen van invloed zijn op het verloop van de les. Het is daarom van belang dat de docent hiermee kan oefenen tijdens de workshop. De docent wordt voor de workshop geïnstrueerd over het gebruik van de methode. De scènes die hiervoor zijn ontworpen zijn gebaseerd op het door de docent aangedragen thema Staatloosheid. Dit thema wijkt af van het geselecteerde thema voor de gebruikelijke les en de Forumtheater les. Bij deze workshop observeren wij hoe de docent de methode toepast en geven wij indien de docent dit vraagt of als wij dit nodig achten instructie. Deze instructies kunnen gerelateerd zijn aan de methode maar wij kunnen

ook input geven voor verdiepende vragen die de docent kan stellen bij de nabespreking van de scènes. Ook kunnen wij de leerlingen tips geven over de uitvoering en het kijken naar de scènes. Na afloop van de workshop is er een korte evaluatie met de docent waarbij wij het verloop van de les bespreken en eventueel vragen kunnen beantwoorden.

Duur onderzoek:

Dit experiment betreft in totaal vier lesuren waarvan één lesuur bestaat uit observatie van de klas. De workshop Forumtheater neemt één lesuur in beslag. Het uitvoerende gedeelte van het experiment betreft twee lesuren waarvan één lesuur voor de uitvoering van de les met Forumtheater is gereserveerd en één lesuur gebruikt wordt voor het evalueren van het experiment (docent en leerlingen).

3. Dataverzameling:

Voor dit onderzoek wordt er voor de dataverzameling gebruik gemaakt van de volgende onderzoeksinstrumenten.

Observatie: voorafgaand aan het experiment en tijdens het experiment

Gesloten learner-report: na afloop van de observatie en na afloop van het experiment

Interviews: docent en vier leerlingen uit de experimentele groep.

3.1 Observatie instrument:

Voorafgaand en tijdens de uitvoering van de interventie wordt er geobserveerd bij de les Burgerschap. Het gaat hier om observatie bij één gebruikelijke les Burgerschap en één les Burgerschap waarbij Forumtheater is geïmplementeerd. Het doel is om data te verzamelen aangaande het gedrag van de leerlingen in de les context ofwel welke gedragingen vertonen de leerlingen in de leeromgeving. Wij zullen hiervoor gebruik maken van een gestructureerde observatie, aangezien wij vooraf vastleggen op welke gedragingen gelet gaat worden, deze gestructureerde observatie heeft enkel betrekking op waarneembaar gedrag (Bil, 2004).

De observatie voorafgaand aan het experiment richt zich in het specifiek op de betrokkenheid van de leerlingen. Wij observeren de betrokkenheid van de leerlingen om een betere indruk te krijgen of de lesstof en de manier waarop deze wordt aangeboden ook echt resoneert bij de leerlingen. Het uitgangspunt is de vraag of de door docent gekozen wijze van overdracht (van de lesstof) van invloed is op het gedrag van de leerlingen, hoe reageren ze op de docent en elkaar. De overdracht is relevant aangezien wij ook onderzoeken of deze een bijdrage levert aan het begrip van de lesstof bij de leerlingen. In het observatieschema wordt betrokkenheid gedefinieerd als *on-task* zijn. Hierbij verstaan we onder *on-task* zijn, wanneer de leerlingen zichtbaar gefocust zijn en actief deelnemen aan de les (Kilian, 2013).

Enkele voorbeelden van *on-task* gedrag zijn; actief deelnemen aan een groepsgesprek, les gerelateerde vragen stellen, oogcontact maken met de docent (Christine Lantz, 2007). De observatie tijdens de interventie richt zich wederom op de betrokkenheid (*on-task* zijn) van de leerlingen. Ook wordt er bij deze observatie gekeken naar de docent en de *haalbaarheid* en *uitvoering* van de interventie, lukt het de docent de interventie uit te voeren zoals deze ontworpen is in de lesbrief. Tijdens beiden observaties zullen wij de mate van *on-task* gedrag afzonderlijk beoordelen aan de hand van een beoordelingssysteem. De resultaten van de observatie worden verwerkt in een tabel en gebruikt voor het beantwoorden van de deelvragen.

Het observatie instrument is opgedeeld in de volgende lesonderdelen (zie figuur 1):

Lesonderdeel:	On task - zichtbaar gefocust gedrag:
Instructie van docent	Worden er lesgerelateerde vragen gesteld door de leerlingen als reactie op de instructie van de docent?
Zelfstandig werken aan de hand van gegeven instructie	Zijn de leerlingen gefocust op de opdracht zonder onderbreking van *niet-les gerelateerd gedrag?
Groepsopdracht	Is er in tijdens de groepsopdracht uitwisseling tussen de leerlingen aangaande de lesstof?

Figuur 1. Observatie onderdelen en toelichting gedrag leerlingen.

*Onder *niet- les gerelateerd* gedrag verstaan we al het gedrag dat niet past in de lescontext of geen enkele aansluiting heeft met de gegeven opdrachten en lesstof. Ook is *niet- les gerelateerd gedrag*, gedrag dat niet valt onder de in de klas geldende regels tijdens de les. Enkele voorbeelden zijn; gebruik van mobiele telefoon tijdens de les, andere leerlingen afleiden door het aangaan van niet- les gerelateerde conversaties, passief gedrag tijdens groepsopdrachten en bewust de voortgang van de les verhinderen door storend gedrag.

Tijdens de uitvoering van het experiment wordt naast de leerlingen ook de docent Burgerschap opgenomen in de observatie. Deze observatie richt zich op de haalbaarheid en de uitvoering van het experiment. In het observatie-instrument dat gebruikt wordt tijdens het experiment is dit als volgt verwerkt (zie figuur 2):

Les onderdeel	Zichtbaar gedrag docent
Instructie geven	Is de docent in staat de instructie te geven zoals deze is ontworpen voor het experiment?
Implementeren Forumtheater	Is de docent in staat de methode Forumtheater toe te passen?
Reflectie en gesprek naar aanleiding van gespeelde scènes.	Is de docent in staat naar aanleiding van de gespeelde scènes de inhoud te concretiseren middels vraaggesprek met de leerlingen?

Figuur 2. Observatie onderdelen en toelichting gedrag docent.

Metten:

Bij de observatie hanteren we een beoordelingssysteem. Met dit systeem observeren en beoordelen wij de vooraf bepaalde gedragingen. Het beoordelen gebeurt aan de hand van de cijfers 1 tot en met 4. Deze cijfers staan voor de mate waarin de vooraf bepaalde gedragingen voorkomen. Om de betrouwbaarheid van de observatie te versterken worden na de observatie de ingevulde observatie instrumenten met elkaar vergeleken. Vervolgens wordt er gekeken naar de verschillen en overeenkomsten en welke conclusies daaruit kunnen worden opgemaakt.

Eenheden: 1 t/m 4

Als we kijken naar de betrokkenheid kunnen wij als observanten deze beoordelen met het cijfer 1 tot 4. De cijfers 1 t/m 4 staan voor de gradaties waarin het zichtbare gefocuste gedrag wel of niet wordt gesignaleerd. Zie onderstaand overzicht voor de eenheden en bijbehorende definities. In het observatie-instrument is er bij elk lesonderdeel ruimte voor notities, hierin kan een korte toelichting worden gegeven van de beoordeling (zie figuur 3).

Eenheid	Definitie leerlingen (on-task)	Definitie docent (uitvoering)
1	De gehele groep is niet betrokken	De docent voert het experiment in zijn geheel niet uit volgens het gemaakte lesplan
2	De groep is merendeels niet betrokken op enkele leerlingen na	De docent voert het experiment grotendeels niet uit volgens het gemaakte lesplan
3	De groep is merendeels betrokken op enkele leerlingen na	De docent voert het experiment grotendeels uit volgens het gemaakte lesplan
4	De gehele groep is betrokken	De docent voert het experiment in zijn geheel uit zoals deze is gemaakt

Figuur 3. Beoordelingseenheden voor observatie met toelichting.

Voor de uitwerking van het observatie instrument zie bijlage 1 en 2.

3.2 Learner report:

Bij dit onderzoek maken wij gebruik van learner-reports om met name het begrip van de lesstof bij de leerlingen inzichtelijk te maken (deelvraag 3). Het inzetten van zelfbeoordeling als meetinstrument is voor het eerst geïntroduceerd door A.D de Groot (1974) en is sindsdien veelal gebruikt ter evaluatie van leerprocessen en als didactisch instrument (Van Kesteren, 1993). Volgens De Groot is het learner-report gebaseerd op het uitgangspunt dat leerlingen zelf in staat zijn te rapporteren wat zij aan kennis, inzichten en cognitieve en affectieve vaardigheden hebben opgedaan (De Groot, 1980).

Bij het gebruik van learner-reports krijgen leerlingen de ruimte om middels zelfbeoordeling in kaart te brengen wat de individuele leeropbrengst is na een gebruikelijke les Burgerschap en na een les Burgerschap waarbij Forumtheater is geïmplementeerd. Met deze learner-reports wordt er van de leerlingen gevraagd of de lesinhoud en de opdrachten effectief hebben bijgedragen aan de leeropbrengst. Hiernaast kan het invullen van een learner-report ook bijdragen aan de zelf reflectieve vaardigheden van de leerlingen en hen inzicht geven in hun eigen leerproces.

Metten:

De leerlingen zullen aan het einde van de gebruikelijke les Burgerschap en na afloop van het experiment de learner-reports invullen. Wij hebben gekozen voor een gesloten learner-report. Aangezien de leerlingen de learner-reports invullen aan het eind van de les, zijn zij al langere tijd gefocust geweest. De docent geeft deze groep al geruime tijd les en heeft ons geadviseerd te kiezen voor een gesloten vorm. De leerlingen hebben aan het einde van de les minder focus of moeten snel door naar de volgende les, ter voorkoming van onbruikbare data (korte onvolledige antwoorden) hebben wij toegestemd in het gebruik van deze gesloten vorm.

Met de interviews kunnen we met open vragen dieper ingaan op de bevindingen van het learner-report. Ook is uit onderzoek gebleken dat een learner-report met open vragen vaak lastiger is te analyseren, mede door de onvolledige of onduidelijke antwoorden van leerlingen, of de moeite die zij hebben met het verwoorden van de leerervaring (Van Kesteren, 1989). In het gesloten learner-report worden de leerlingen bevraagd middels stellingen die zij kunnen beoordelen met de cijfers 1 tot 4. Voor de eenheden en bijbehorende definities zie figuur 4. De learner-reports worden zowel bij de controlegroep als bij de experimentele groep ingezet na afloop van de les.

De vragen van het learner-report kunnen onderverdeeld worden in de volgende topics (zie figuur 5):

Topic:	Vraagstelling:
Voorkennis	Welke voorkennis hebben de leerlingen over het thema?
Leren door samenwerking	Heeft het samenwerken bijgedragen aan nieuwe inzichten?
De individuele leeropbrengst	Wat hebben de leerlingen onthouden/wat hebben de leerlingen geleerd van de les?

Figuur 5. Topics learner-report.

Voor de uitwerking van het learner-report zie bijlage 3.

3.3 Interviews:

Na de uitvoering van het experiment worden de leerlingen bevraagd naar aanleiding van de interventie. Hiervoor worden vier leerlingen geselecteerd. Door het inzetten van interviews hebben wij de mogelijkheid tot doorvragen. Je kan dieper in gaan op de ervaringen van de leerlingen en mogelijk komen tot aanbevelingen. Wij willen door deze interviews meer inzicht krijgen in de ervaring van de docent en de leerlingen tijdens de les, zij kunnen deze indien nodig uitgebreider toelichten. De interviews worden in overleg met de docent en leerlingen opgenomen (alleen audio) en schriftelijk vastgelegd.

Interview docent:

Na het uitvoeren van het experiment wordt ook de docent Burgerschap geïnterviewd. De docent heeft het ontworpen lesplan uitgevoerd. Er wordt hier voornamelijk gekeken naar de haalbaarheid van de interventie en de opbrengst van de implementatie van Forumtheater vanuit het perspectief van de docent.

Topic: Opbrengst van de interventie	Topic: Betrokkenheid les forumtheater vs een gebruikelijke les Burgerschap
---	--

Figuur 6. Topics interview docent.

Zie bijlage 4. voor uitwerking interviewleidraad docent.

Interviews leerlingen:

Door het implementeren van Forumtheater veranderen wij de gebruikelijke lescontext van de leerlingen. Het interview heeft betrekking op de ervaringen en betrokkenheid van de leerlingen. De nadruk ligt hier op de concrete bijdrage van Forumtheater aan het verwerken van de materie en de betrokkenheid van de leerlingen. De vragen voor de leerlingen zijn onderverdeeld in onderstaande topics.

Topic: Opbrengst van de interventie	Topic: Begrip van de lesstof	Topic: Betrokkenheid les Forumtheater vs een gebruikelijke les Burgerschap
---	--	--

Figuur 7. Topics interview leerlingen

Zie bijlage 5. voor uitwerking interviewleidraad leerlingen.

4. Data-analyse:

Voor de dataverzameling hebben wij gebruik gemaakt van verschillende onderzoeksinstrumenten. Voor data over de betrokkenheid van de mbo-leerlingen hebben wij gebruik gemaakt van een observatieschema. De resultaten uit de observatie zijn met elkaar vergeleken en verwerkt in een tabel (zie bijlage 5). Verder is er ook gewerkt met gesloten learner-reports deze zijn gebruikt voor inzicht in het begrip van de lesstof bij de mbo-leerlingen, deze resultaten zijn per groep (controle- en experimentele groep) verwerkt in een tabel (zie bijlage 6). De resultaten uit de interviews met de leerlingen en docent Burgerschap zijn eerst afzonderlijk gecodeerd. Aangezien wij gebruik hebben gemaakt van een topic-interview hebben wij per topic eerst in vivo gecodeerd, vervolgens zijn de antwoorden gecategoriseerd. Deze resultaten hebben wij samengevoegd en met elkaar vergeleken. De overeenkomsten hebben we laten staan, eventuele verschillen in het coderen zijn besproken om zoveel mogelijk tot een eenduidige interpretatie te komen. Op basis van deze gegevens hebben wij twee codebomen gevormd (docent en leerlingen). Deze codebomen zijn in de bijlagen te vinden (bijlage 9).

5. Resultaten

Deelvraag 1: In hoeverre is het de docent gelukt het experiment uit te voeren zoals deze is ontworpen?

Voor de analyse van deze deelvraag richten wij ons op de volgende drie lesonderdelen: *instructie geven, implementeren Forumtheater en reflectie en gesprek naar aanleiding van gespeelde scènes*. Voor het volledig ingevulde observatieschema zie bijlage 6. Het thema van deze les Burgerschap is *staatloosheid*; je spreekt van staatloosheid als iemand geen nationaliteit heeft. De scènes die de leerlingen gaan spelen zullen zowel betrekking hebben op de situatie staatloosheid, wat er precies aan de hand is, als de gevoelens die van toepassing kunnen zijn als je een staatloos burger bent. Hiermee bedoelen we gevoelens van vernedering, wanhoop, onzekerheid, je genegeerd voelen, het voor jezelf opkomen en het aangeven van grenzen. De scènes zullen wat betreft inhoud niet altijd letterlijk met staatloosheid te maken hebben, sommige scènes zullen ingezet worden om een gevoel op te roepen wat te maken heeft met staatloos zijn.

De interventie met Forumtheater vond plaats op 20 maart 2018 met 13 deelnemende leerlingen. Ter voorbereiding op de les hebben de onderzoekers in samenspraak met de docent Burgerschap een lesbrief met het thema *staatloosheid* gemaakt. In de lesbrief staat de introductie, methode, regels en scènes beschreven. Deze lesbrief is gemaild naar de docent en voorafgaand aan de les zijn de lesonderdelen met de docent besproken. Daarnaast heeft de docent een workshop van 60 minuten gekregen om meer inzicht te krijgen in de mogelijkheden die de methode Forumtheater biedt. Als voorbereiding heeft de docent strookjes gemaakt van de scènes zodat elke leerling zijn scène in zijn eigen tempo kan lezen. De les start in een kring, de docent legt kort uit dat de leerlingen een alternatieve les vanuit Forumtheater zullen krijgen. Vervolgens start ze met een kort filmpje over een staatloze jongen als introductie van de les, het filmpje fungeert als reminder van de lesstof. Daarna worden de leerlingen opgedeeld in groepjes, Vervolgens worden de strookjes met scènes verdeeld onder de leerlingen. De scènes worden per groepje uitgespeeld en plenair nabesproken.

Resultaten observatie docent – experimentele les:

Instructie van de docent:

In de lesbrief wordt het doel van de les op deze wijze verwoordt: “Door middel van levensechte conflictsituaties jouw kennis over het thema vergroten, leren wat het thema voor jou betekent, leren van de mening van een ander en actief meedenken in het oplossen van de gespeelde conflicten.”

De docent vertelt dat de les deze keer vanuit de methodiek van het Forumtheater wordt gegeven, ze legt uit dat het Forumtheater het spelen van scènes is waarin zich een probleem manifesteert en dat het publiek mag meedenken en oplossingen mag aandragen. De docent beperkt zich in de toelichting van het doel van de les tot het meedenken met de conflicten en het oplossen daarvan. Het leren van de mening van de ander en het ervaren van wat een thema voor jou betekent wordt niet benoemd. Tijdens de instructie blijkt dat de uitleg van wat Forumtheater inhoudt voor de leerlingen nog niet helder is; ze willen meer duidelijkheid, weten wat er van ze wordt verwacht. Vanuit de observatiecriteria concluderen we dat de docent de instructie grotendeels niet volgens het gemaakte lesplan uitvoert, dus is dit onderdeel beoordeeld met een 2 (de docent voert het experiment grotendeels niet uit volgens het gemaakte lesplan). De scènes gaan als volgt: een groepje speelt de scène, de docent vraagt

feedback aan de groep “wat is er aan de hand, hoe zouden ze het anders kunnen doen?” en de klas geeft aanwijzingen om de scène te verbeteren. De instructie is echter te oppervlakkig en teveel gebaseerd op het spelen van een situatie in plaats van wat deze situatie voor de personages zou kunnen betekenen. In het interview geeft de docent als verbeterpunt van de instructie naar de leerlingen aan om een volgende keer de lesopzet op het bord te schrijven “afgezien van datgene wat ik zeg, kunnen ze [de leerlingen] ook meekijken op het bord”. Ze was tevreden over de keuze van de briefjes met de daarop geschreven scènes.

Uit de observatie blijkt dat het bij de instructie van belang is om een heldere structuur te gebruiken en de tijd te nemen om de inhoud van de les toe te lichten. In deze les hield de docent een vaste structuur aan binnen het spelen en nabespreken van de scènes; de scène werd gespeeld, vervolgens kwam er een kort nagesprek waarin feedback werd gegeven op de situatie, daarna werd de scène voor een tweede keer gespeeld en werd kort het verschil besproken.

Implementeren Forumtheater door de docent:

Voor het onderzoek is het van belang dat de docent gedurende de les de methode consequent blijft toepassen. Het is belangrijk dat de docent de leerling goed begeleidt in de verschillende stappen van de methode. Denk hierbij aan het begeleiden bij spelen van de scènes en doorvragen bij het bespreken van de scènes.

Uit de observatie bleek dat de docent zich tijdens deze les vooral richtte op het invullen van de *wat*, de situatie. De leerlingen gaven feedback op de situatie in de vorm van *wat er anders gezegd had kunnen worden*. De emotionele beleving van de situatie werd niet benoemt. Als voorbeeld geven we een van de scènes die de leerlingen op papier hadden gekregen. Deze scène gaat over het aangeven van grenzen binnen een situatie waarin het lastig is voor jezelf op te komen omdat er verschillende emoties spelen. Deze scène gaat dus niet letterlijk over staatloosheid maar over de onderliggende gevoelens die zouden kunnen spelen in een geval van staatloosheid. Het is de situatie waarin een meisje handtastelijk is naar een jongen; het meisje raakt hem in haar enthousiasme voortdurend aan, de jongen vindt dat vervelend maar wil haar niet kwetsen omdat hij haar aardig vindt. De vraag die binnen deze situatie wordt gesteld is hoe de jongen op een vriendelijke manier met respect voor zijn eigen grenzen duidelijk kan maken dat hij het aanraken ongemakkelijk en ongepast vindt. Oftewel, hoe geef je binnen een context die niet de jouwe is op een duidelijke en vriendelijke manier aan dat je niet met deze situatie mee gaat. De scène is kort, het meisje zit aan de jongen en de jongen reageert met het woord: ‘*nee*’. Er is door de lengte van de scène weinig ruimte voor de emotionele beleving binnen de situatie. De oplossingen die na afloop van de scène worden besproken zijn enkel instructief, er wordt niet gesproken over verschillende invalshoeken of waarheden, maar enkel een opdracht gegeven om een boodschap zoals ‘*stop*’ uit te spreken.. In het observatieschema is het onderdeel *Is de docent in staat de methode Forumtheater toe te passen* beoordeelt met een **3** (het experiment wordt grotendeels uitgevoerd volgens het gemaakt lesplan). In grote lijnen wordt de methode goed toegepast; de docent krijgt de leerlingen aan het toneelspelen. Het ontbreekt echter aan context en doel; de leerlingen weten niet waarom zij de scènes spelen.

Het is opvallend dat alle leerlingen van de groep bereid waren een scène te spelen. Er was weinig weerstand. De leerlingen die, door tijdgebrek, niet aan de beurt kwamen waren teleurgesteld. De docent geeft in het interview aan dat het belangrijk is dat de leerling zich

veilig voelt en dapper durft te zijn: “Er is een drempel waar je overheen moet stappen, je laat toch iets van jezelf zien. Naast het juridische is het menselijke ook belangrijk, hoe ga je om met anderen? Welke houding neem je aan?” Met het juridische doelt de docent op de regelgeving en wetten, met het menselijke aspect doelt de docent op het persoonlijk inspelen op een situatie en het inzien dat elke situatie uniek is “hoe ga je om met anderen, wat zou een betere aanpak kunnen zijn die aansluit bij die ene specifieke persoon.”

Uit het interview en de observatiegegevens is er verschil in inzicht in de materie en uitvoering in de praktijk. Uit de antwoorden in het interview blijkt dat de docent een helder idee heeft van wat een implementatie met Forumtheater zou kunnen opleveren binnen een les en welke doelen je zou kunnen nastreven:

Je gaat echt met elkaar in gesprek. Waarom is het bij jou zo verlopen en bij de ander niet? Dat is interessant hè? Want dan heb je te maken met je eigen inbreng, je stem, je postuur, de tijd, al die factoren spelen een rol. Elk moment is een nieuw moment waarin je je houding opnieuw uitvindt. Vooringenomenheid werkt niet. Wie is de ander, hoe ga je met hem om?

Omdat binnen de les bleek dat de docent de implementatie met Forumtheater met name doceerde door zelf voorbeeldzinnen aan te dragen of studenten vroeg om voorbeeld zinnen te geven, maar zelf niet inging op de emotionele onderlaag en daaruit voortkomende reacties van het personage, zou dit kunnen betekenen dat de voorbereiding voor de les uitgebreid zou moeten worden met praktische voorbeelden en oefeningen hoe de *wat* (de situatie) omgezet zou kunnen worden naar de *hoe en waarom* (de bewustwording van de non-verbale communicatie; lichaamstaal). Om vervolgens in een gesprek met de docent na te gaan hoe dit handvatten zou kunnen bieden in het aanbrengen van verdieping binnen de lescontext.

Reflectie en gesprek naar aanleiding van de gespeelde scenes:

Volgens de regels van het Forumtheater moet de speler zich, om tot spel te komen, kunnen verplaatsen in het gedachtegoed van zijn personage en zijn tegenspeler. Dit kan de docent bevorderen door te reflecteren met de leerlingen en hierbij waaromvragen te stellen en door te vragen. Door de perspectiefwissel die daardoor kan ontstaan wordt het empathisch vermogen van zowel de speler als het publiek vergroot (Ruotunen, 2003).

Tijdens het nagesprek wordt de scène door de docent gekoppeld naar de praktijk maar het daarop volgende gesprek stagneerde in het benoemen van wat het personage deed in plaats van wat het personage voelde of had kunnen voelen en hoe zich dat uitte in zijn gedrag. De toeschouwer wordt dus niet mede-eigenaar van het probleem. Omdat enkel wordt ingegaan op de *wat* van de situatie was er voor inleving en perspectiefwissel geen ruimte. In het observatieschema is dit criterium; *Is de docent in staat naar aanleiding van de gespeelde scenes een inhoudelijk (vraaggesprek) gesprek met de leerlingen te voeren en te begeleiden aangaande de conflictsituaties?* beoordeeld met een 2 (de docent voert het experiment grotendeels niet uit volgens het gemaakte lesplan). De leerlingen zijn snel uitgepraat, er ontbreekt aan verdieping binnen het gesprek, een paar personen benoemen wat ze hebben gezien en wat er zou moeten gebeuren waarna het gesprek wordt afgerond. De leerlingen worden niet geprikkeld om na te denken over de verschillende factoren die de conflicten kunnen beïnvloeden. Ondanks dat de les enkel over de *wat* van de situatie leek te gaan blijkt

uit het interview dat de docent zich wel bewust is welk doel de implementatie van Forumtheater binnen een les Burgerschap voor leerlingen kan inhouden:

Het biedt de mogelijkheid tot het creëren van een andere kijk, om in te zien waarom het in dat geval zo verlopen is. Dat is interessant. Dan heb je met je eigen inbreng te maken, je stem, je postuur. Al die factoren spelen een rol.

Uit het interview blijkt dat het implementeren van Forumtheater binnen een les en het vervolgens uitvoeren van deze les door de docent vraagt dat ze dapper is en durft te falen: “want je moet wel durven als docent, er open voor staan. Ook al probeer je iets nieuws en het gaat niet direct goed bij de eerste keer, dan heb je ervan geleerd als docent.” Daarnaast gaf de docent aan dat je als docent sterk in je schoenen moet staan en jezelf en de les moet blijven vernieuwen, leerlingen vinden het al snel saai. Forumtheater ziet zij als een mogelijke vernieuwing en ze acht zichzelf in staat dit zelfstandig te kunnen implementeren in een les Burgerschap.

Conclusie deelvraag 1:

Concluderend kun je stellen dat uit de observatie blijkt dat de implementatie van Forumtheater zoals deze is ontworpen gedeeltelijk is gelukt. Er is gebleken dat de docent een duidelijk inzicht heeft in wat de opbrengst van een experiment met Forumtheater zou kunnen zijn; haar doel is dat de leerlingen echt met elkaar in gesprek gaan en bekijken waarom een scène op een bepaalde manier verlopen is, het biedt volgens haar de mogelijkheid om je eigen perspectief bij te stellen. En een bewustwording te creëren van de eigen non-verbale communicatie (houding, lichaamstaal). In de les is echter een minimaal reflectief gesprek op gang gekomen waarin ruimte is voor meerdere gedachtegangen en invalshoeken waardoor het mogelijk is om een perspectiefwissel te krijgen. Omdat er een aanzienlijk verschil zit tussen uitvoering van de les en inzicht in de didactische mogelijkheden die de docent benoemt in het interview, moeten wij ons als onderzoekers afvragen of de instructie die de docent vooraf gekregen heeft om deze vorm op de juiste wijze te implementeren voldoende is geweest.

Deelvraag 2: Wat vinden de docent en leerlingen van de overdracht van de lesstof en het begrip van de lesstof naar aanleiding van de implementatie Forumtheater in de les Burgerschap?

Voor het beantwoorden van deze deelvraag wordt er gebruik gemaakt van de resultaten uit de interviews en deels uit de resultaten van de ingevulde learner-reports. De docent en de leerlingen zijn na afloop van het experiment bevraagd middels een topic-interview. Bij de docent richtte het interview zich op de opbrengst en uitvoering van het experiment. Bij de leerlingen kwamen de volgende topics aan bod; opbrengst en begrip van de lesstof. Eerst worden de resultaten van de docent beschreven vervolgens de resultaten van de leerlingen.

Opbrengst Forumtheater docent Burgerschap:

De docent heeft voor het eerst met Forumtheater gewerkt en heeft bij dit onderzoek meegewerkt aan het maken van een lesbrief die zij zelfstandig kon uitvoeren. Ter voorbereiding van de uitvoering heeft de docent een workshop Forumtheater gehad waarbij de docent kon ervaren hoe de methode werkt en wat de eventuele invloeden op de leerlingen zou kunnen zijn. Wij hebben de docent na de uitvoering gevraagd of zij kon toelichten wat volgens haar de opbrengst is van een les Burgerschap waarbij Forumtheater is geïmplementeerd: “Het leven is niet alleen politie en handhaving je bent daarbuiten ook gewoon mens een burger. Dus je moet meer weten dan alleen wetten en dat soort dingen”.

Een belangrijke bevinding die naar voren komt uit het interview is dat de docent benoemt dat ze bij de opleiding Politie en Handhaving “heel erg op de regels zitten” wat ook toepasselijk is voor deze studierichting, zij ervaart dat bij Forumtheater de leerlingen worden uitgedaagd om buiten deze context te denken en een beroep doet op het menselijke. In het interview zegt zij; ‘Ik denk dat naast het juridische het menselijke ook belangrijk is. Hoe ga je om met anderen? Wat zou een betere aanpak kunnen zijn die aansluit met die specifieke persoon met zo een houding’. De docent erkent het belang van de regels maar spreekt van een nodige balans tussen juridische kennis en empathisch handelen. Het oefenen van levensechte scènes ziet de docent als meerwaarde voor de leerlingen. Het bereidt hen voor op hun toekomstige beroepspraktijk en biedt hen de ruimte om in een veilige omgeving te leren en inzicht te krijgen in hun eigen handelen en welke factoren dit kunnen beïnvloeden. De docent geeft aan dat het meer is dan enkel een casus oefenen;

Het is meer dan een casus oefenen maar ook hoe sta jij ten opzichte van de ander. Dat je inderdaad kan blokkeren op zo een moment. Of omdat je misschien een keer hebt meegemaakt op stage en dan denk je van het zal wel zo zijn, dat je vooraf al een bepaalde houding aanneemt terwijl het heel anders kan verlopen. Dat je al bepaalde verwachtingen in je gedachten hebt en leert dat je dat ook los moet kunnen laten. Zodat je toch met een frisse blik naar elk geval kijkt.

De docent heeft het over het loslaten van verwachtingen of eventuele vooroordelen en geeft aan dat Forumtheater kan bijdragen aan het loslaten van deze denkbeelden. Elke situatie is uniek en dient ook zo benaderd te worden. De leerlingen leren dat je handelen in het moment afhankelijk is van meerdere factoren vertelt de docent. De leerlingen vullen de scènes zelf in en weten niet hoe de tegenspelers reageren. Zo krijgen zij een indruk van de onvoorspelbaarheid van toekomstige beroepssituaties;

Ze hebben ook het onderdeel functionerend optreden dus dan moet je wel optreden, dus het kan nooit alleen theorie zijn, je moet het oefenen. Ze moeten dit ook echt leren. En dan zit je heel erg op de wat, wat doe je in de situatie... ja hoe handel je en hoe pas je de juridische wetten toe binnen die situatie. En je ziet heel erg dat de plek, jijzelf en de ander bepalend zijn.

Overdracht lesstof:

Binnen dit onderzoek is een van de vragen of de docent Forumtheater ziet als een passend middel voor de overdracht van de lesstof. In het interview geeft de docent aan dat het interactieve karakter van Forumtheater een andere houding eist van de leerlingen. Ze mogen zelf voor de groep staan en maken verbindingen tussen kennis en praktijk. De lesstof wordt op een andere manier aangereikt en prikkelt leerlingen op een nieuwe manier. Zij ervaart de afwisseling als positief; ‘‘Uhm, het is afgezien van het altijd zitten en kijken een goede afwisseling dat ze de les anders ervaren’’. De leerlingen zijn actiever bezig met de materie en reageren op elkaars oplossingen dit brengt een verdiepende dialoog op gang tussen de leerlingen onderling. De docent geeft aan dat zij hier te weinig ruimte voor maakt in haar gebruikelijke lesopzet. Zij benoemt dit ook in het interview: ‘‘de leerlingen gaan echt met elkaar in gesprek en wisselen ervaringen uit. Bij een reguliere les is er minder ruimte voor deze onderlinge uitwisseling’’. De docent geeft aan dat de aangepaste opstelling in de klas bijdraagt aan de dialoog, de leerlingen hebben meer contact. Hierdoor wordt er beter naar elkaar geluisterd. De docent verwoordt dit als volgt: ‘‘Nu was de opstelling ook anders, de stoelen stonden in een cirkel. En toen zeiden de leerlingen zelf; ow dit geeft de mogelijkheid om te debatteren. De stoelen staan anders en het roept meteen iets anders in ze op’’. De leerlingen leggen elkaar situaties voor uit hun beroepspraktijk en delen advies met elkaar. De les is minder docent gestuurd maar biedt ruimte voor de mening en input van de leerlingen. Het is even schakelen voor de docent aangezien de docent nu een coachende rol krijgt. De docent geeft aan dat bepaalde thema’s zich beter lenen voor Forumtheater dan andere thema’s. Voor het experiment was het thema staatloosheid geselecteerd door de docent. Terugkijkend op het experiment vindt de docent bijvoorbeeld thema’s zoals politiek, religie en het leren om grenzen aan te geven meer geschikt. Deze thema’s zouden minder beroep doen op juridische kennis waardoor je eerder in gesprek kunt over de diepere laag in de scènes (minder focus op *wat* maar meer op de *hoe*). Hoewel de docent zichzelf in staat acht deze les ook zelfstandig te kunnen geven ziet zij het inschakelen van een andere docent ook als bijdrage voor de leservaring van de leerlingen. Deze afwisseling op een reguliere les zou verfrissend kunnen zijn voor de leerlingen. Daarnaast geeft de docent aan dat de leerlingen door de vorm van het Forumtheater altijd betrokken zijn bij de les: ‘‘of je nu kijkt of speelt, of je nou wilt of niet. Je bent er direct bij betrokken.’’ Dit benoemt zij als positief verschil ten opzichte van de gebruikelijke les.

De docent heeft bij dit experiment lesgegeven aan leerlingen van niveau 3. Op de vraag of Forumtheater ook geschikt is als middel voor leerlingen uit niveau 2 antwoordt de docent:

Jawel dat zou kunnen, maar ik denk dat als je dat wilt doen met 2 dat je dat meteen vanaf het begin van het schooljaar moet inzetten zodat ze weten dat dit ook een manier is die wij gebruiken. En niet in deze periode vanaf het begin, als iets nieuw is dan

staan ze open voor nieuwe dingen. Als ze weten dat dit ook onderdeel is van het lespakket, van het lesgeven. Dan kunnen ze denken ow dit hoort er ook gewoon bij, dit hoort bij de structuur.

Het ligt dus aan de keuze om Forumtheater incidenteel of als terugkerend lesonderdeel te implementeren op welk moment dit als beste geïntroduceerd kan worden aan de leerlingen binnen de verschillende niveaus.

Leerlingen:

Zoals beschreven zijn de leerlingen na het experiment bevraagd over hun ervaring met Forumtheater. Wij kijken hier of de implementatie van Forumtheater een bijdrage heeft geleverd aan de concrete leeropbrengst en het begrip van de lesstof. Er zijn in totaal 4 leerlingen in duo-interviews geïnterviewd.

Leeropbrengst Forumtheater leerlingen:

Voor informatie over de leeropbrengst hebben wij de leerlingen gevraagd concreet te benoemen wat zij hebben geleerd van de les Burgerschap waarbij Forumtheater is geïmplementeerd. De leerlingen hebben deze vraag verschillend geïnterpreteerd. Twee leerlingen gaven een specifiek antwoord over de invulling van de scènes: “Nou ik heb geleerd dat het best wel moeilijk is om ja een goeie casus te verzinnen bij staatloosheid en het goed moeten uitbeelden dat mensen het kunnen begrijpen want als je één foutje maakt dan snappen mensen niet waar je het over hebt”. Door de onvolledige uitleg van de docent over Forumtheater is het doel van Forumtheater niet duidelijk geworden voor de leerlingen waardoor het voor sommige leerlingen blijft bij antwoorden over vorm in plaats van inhoud. De andere leerlingen geven wel antwoord op inhoud;

Ik heb geleerd dat we allemaal verschillende uh op verschillende manieren ergens naar kijken dus je speelt een scene en iedereen ziet dat op een andere manier en iedereen ziet een andere oplossing daarvoor. Ja ik denk dat er wel verschillende manieren zijn dat er verschillende goede antwoorden zijn. Je kan iets op de ene manier oplossen en ook op de andere manier.

Reactie andere leerling;

Door het samenwerken met anderen heb ik wel degelijk gemerkt dat iedereen een eigen mening heeft op bepaalde situaties en dat hij die ook moet delen omdat je ook wel op een positieve manier achter bepaalde dingen kan komen door meningen van anderen zeg maar.

De leerlingen baseren deze uitspraak op de mogelijkheid bij Forumtheater om gezamenlijk in gesprek te gaan over verschillende oplossingen. De leerlingen bekijken de scènes en bedenken met elkaar hoe deze op te lossen. Hierbij worden er verschillende opties gedeeld en lichten de leerlingen hun oplossing aan elkaar toe. De leerlingen lichtten de verschillende oplossingen toe en bevragen elkaar hierover. Hoewel de leerlingen het niet altijd met elkaar eens zijn wordt er aandachtig geluisterd. In het interview beschrijven de leerlingen dit als volgt: “Want iemand kan je wel overhalen maar als dat nou echt diegenes mening is laat hem dan ook die mening hebben en respecteer dat gewoon. Je moet gewoon respecteren wat hij vindt”.

Opvallend is dat zowel de leerlingen als docent benoemen dat de ruimtelijke opstelling in de klas een positieve invloed heeft gehad op de gesprekken en de sfeer in de klas. De

leerlingen zitten normaliter achter hun tafeltjes in een rijtjes opstelling, bij de les met Forumtheater zaten de leerlingen in de kring:

Nou ja, zeg maar bij de praktijk wordt het zeg maar dat je elkaar meer gaat begrijpen en als je met zijn allen zeg maar achter een tafel zit zeg maar dan heb je niet echt heel goed contact met elkaar.

De opstelling dwingt je naar elkaar te luisteren en creëert een veilige gecontroleerde ruimte om met elkaar te discussiëren. De leerlingen geven aan dat dit niet vaak gebeurt en dat het fijn was om op deze manier met elkaar in gesprek te gaan over het onderwerp:

Ehm we weten allemaal dat bij ons in de klas veel verschillende meningen zijn en vaak ehm onenigheid en ik denk dat bij zo'n lesje dat je de kans krijgt om een discussie te hebben en dat het misschien wat meer gecontroleerd is een gecontroleerde discussie zeg maar.

Er waren verschillende leerlingen aan het woord, ook de leerlingen die normaliter niet verbaal aanwezig zijn in de groep: "Als je in een kring zit en elkaar aankijkt wordt er denk ik ook veel beter geluisterd naar elkaar en is het ook veel fijner voor mensen om te spreken denk ik." Zo kon de docent ook zien hoe de leerlingen zelf denken over de thematiek en op welke wijze ze dit met elkaar bespreken. Voor de leerlingen gaf de aanwezigheid van de docent rust in de gesprekken, je luistert meer naar elkaar.

Begrip van de lesstof:

Met begrip van de lesstof willen wij kijken of Forumtheater een bijdrage heeft geleverd aan het begrijpen en onthouden van de lesstof over staatloosheid. De leerlingen zijn hier over bevraagd in een interview maar hebben ook in het gesloten learner-report een aantal vragen hierover beantwoordt. Verder hebben de leerlingen in de les met Forumtheater meer contact en meer ruimte voor uitwisseling gehad dan bij een reguliere les burgerschap. Wij hebben ze ook gevraagd of dit contact met elkaar heeft bijgedragen aan het begrip.

Eerst is er gekeken naar de voorkennis over het thema, de leerlingen gaven aan nog niet eerder met dit thema te hebben gewerkt. Ook in hun persoonlijke leven hebben ze dit nog nooit besproken: "Ja in mijn eigen leven heb ik het inderdaad eigenlijk nooit over staatloosheid ik denk dat ik hiervoor ehm nog nooit daarvan had gehoord, ik had er daarvoor nog nooit van gehoord." De leerlingen geven aan dat je het thema anders benadert bij Forumtheater. Door het bespreken en het toelichten van je mening ga je dieper in op de materie dan normaal:

Meestal als je uit een boek werkt dan is er een vraag en is er een antwoord, één antwoord mogelijk. Maar als je in zo'n les zit waarbij je verschillende casussen krijgt en iedereen zijn eigen mening geeft hoor je verschillende dingen, je denkt er zelf over na, je moet meer denken.

De leerlingen leggen constant verbanden tussen theorie en praktijk en zijn steeds bezig met het verwerken en toepassen van kennis. Bij het toepassen van de geleerde kennis is ook gekeken of de leerlingen in staat waren het thema te verbinden aan hun eigen leefwereld. Als we in het learner-report kijken naar de stelling; *Ik kan het onderwerp staatloosheid verbinden aan mijn eigen leven* is bij de controlegroep te zien (bijlage 7) dat 7 van de 15 leerlingen het

oneens zijn met de stelling. Bijna de helft van de leerlingen is niet in staat de lesstof te verbinden aan de eigen leefwereld bij een reguliere les Burgerschap. Bij de experimentele groep (bijlage 8) zien we dat 7 van de 13 leerlingen het gedeeltelijk eens zijn met de stelling. Hier is meer dan de helft het eens met de stelling, en achten zij zichzelf wel in staat de lesstof te verbinden aan hun eigen leven. Hoewel de lesstof nieuw is voor beide groepen blijkt uit de resultaten van de learner-reports dat de experimentele groep in tegenstelling tot de controlegroep wel in staat is de relevantie van het thema staatloosheid te verbinden aan de toekomstige beroepspraktijk:

Ik had er nog nooit mee te maken gehad maar ik kan me wel voorstellen dat ik er later wel mee te maken krijg en door de theatervorm weet ik dan wel hoe ik daarmee om kan gaan, op verschillende manieren dus.

Als we kijken naar de resultaten van de learner-reports (bijlage 7 en 8) van de controlegroep en de experimentele groep zien we dat hun scores voor de vragen die betrekking hebben op het begrip van de lesstof veelal dicht bij elkaar komen. We kijken dan naar de score die de meeste leerlingen van de groep hebben gekozen. De leerlingen van beide groepen scoren hoog ten aanzien van het onthouden en uitleggen van de lesstof. Ook bij de vraag of de leerlingen het gevoel hebben de stof te hebben begrepen is te zien dat de meerderheid van beide groepen deze stelling beantwoorden met gedeeltelijk eens. Hoewel de verschillen niet heel groot zijn tussen de groepen is te zien dat de vorm waarin de lesstof wordt aangeboden een minimale invloed heeft op het begrip van de lesstof bij de experimentele groep als het gaat om het verkrijgen van nieuwe informatie. Uit het interview met de leerlingen blijkt ook dat Forumtheater voor de leerlingen in geringe mate heeft bijgedragen aan het begrijpen van de lesstof over staatloosheid:

Ik denk dat het niet persé extra informatie heeft gegeven over de stof omdat we het al daarvoor hadden besproken en opdrachten daarover hadden gemaakt en vertelt wat we er zelf over wisten dus ik weet niet of dit echt meer heeft toegevoegd maar misschien wel beter hoe je er mee om kan gaan.

De leerlingen geven aan dat voorafgaand aan Forumtheater het van belang is om op gebruikelijke wijze theoretische info te krijgen over het thema: “Maar ik vind ook wel dat je eerst de theorie moet weten voordat je het kan toepassen.” Enkel het verwerken van de thematiek in de Forumtheater methode blijkt, zo stellen de leerlingen, niet voldoende om de volledige theoretische kennis te verwerken.

Uit het interview met de leerlingen uit de experimentele groep blijkt echter wel dat het oefenen met levensechte situaties de leerlingen sneller verbanden doet leggen tussen de theorie en hun toekomstige beroepspraktijk. Een van de leerlingen vertelt in het interview: “In praktijk is het leren toepassen van de theorie die je hebt geleerd en dat vind ik ehm voor mezelf dat het beter in mijn hoofd blijft”. Naast de bijdrage aan het verband tussen theorie en praktijk draagt het volgens de leerlingen die geïnterviewd zijn ook bij aan het onthouden van de lesstof. De leerlingen geven aan dat het interactieve aspect van Forumtheater hun persoonlijke voorkeur heeft. Het kan dus per leerling verschillen en aan de manier van leren liggen welke wijze van instructie beter werkt. Ook de docent Burgerschap geeft aan dat het per leerling kan verschillen of deze vorm ook een bijdrage levert aan het begrip van de lesstof, elke leerling leert immers anders:

De ene leerling onthoudt iets anders makkelijk omdat hij het heeft gezien en gespeeld, de ander houdt wel van lezen. Dus als je de manier van lesgeven varieert dan komt elke leerling aan bod met de manier waarop hij of zij leert.

Het blijkt van belang te zijn dat er voldoende afwisseling is in de manier waarop er wordt lesgegeven, elke leerling krijgt op deze manier de kans om te leren op een adequate manier. Naast afwisseling in vorm van de overdracht van de lesstof, gaven de geïnterviewde leerlingen aan dat hun voorkeur uitgaat naar een gastdocent (les Forumtheater) een leerling zegt het volgende;

Omdat bij de vaste docent exact hetzelfde is. Gewoon qua situatie in de klas blijft het exact hetzelfde en blijft het alsnog chaos. Zoals het bij ons altijd is. Ik denk dat juist een gastdocent die rust en die aandacht trekt zeg maar.

Hoewel het een verwachting was dat Forumtheater een bijdrage zou kunnen leveren aan het begrip van de lesstof blijkt uit de resultaten van de learner-reports dat er nauwelijks verschil is tussen een reguliere les Burgerschap en een les waarbij Forumtheater is geïmplementeerd ten opzichte van inhoudelijke kennis over het thema staatloosheid. De leerlingen geven echter in de interviews aan dat deze manier voor het behandelen van de lesstof voor hen wel een meerwaarde heeft ten aanzien van de gebruikelijke manier in een reguliere les burgerschap. Naast de praktische vertaalslag van theorie naar praktijk leggen de leerlingen ook veel nadruk op het leren luisteren naar elkaar, en het in staat zijn je in te kunnen leven in de ander.

Conclusie deelvraag 2:

Op basis van het interview met de docent kunnen wij concluderen dat de docent vindt dat de implementatie van Forumtheater een relevante bijdrage levert aan de overdracht van de lesstof. Met name de afwisseling in het aanreiken van de lesstof vindt zij een fijne afwisseling voor leerlingen die liever op een alternatieve wijze de lesstof verwerken. Daarnaast vindt ze het interessant om te zien hoe de leerlingen met elkaar over het thema in gesprek gaan. De leerlingen hebben meer interactie aangaande de lesstof dan bij een gebruikelijke les Burgerschap en kunnen door de uitwisseling leren van elkaars ervaringen.

Daarnaast kunnen de leerlingen in een veilige omgeving met elkaar in gesprek gaan en draagt het toelichten van hun eigen mening bij aan inzicht in eigen denken en handelen. Het oefenen met levensechte situaties bereidt de leerlingen voor op hun toekomstige beroepspraktijk. Hierbij vergroot het openstaan voor verschillende oplossingen en perspectieven het inlevingsvermogen van de leerlingen.

De docent heeft opgemerkt dat een simpele verandering in de opstelling van de klas (in een kring) zorgt voor meer focus, er wordt meer naar elkaar geluisterd. De leerlingen hebben behoefte aan het uitwisselen en discussiëren in een veilige omgeving, de docent erkent dat er in de reguliere lessen te weinig ruimte hiervoor is.

Verder geeft de docent aan dat zij bepaalde thema's beter geschikt vindt voor Forumtheater. Zij heeft het dan over de thema's die minder concreet zijn en in mindere mate een beroep doen op de juridische kennis. Denk aan thema's zoals religie en politiek.

Voor de leerlingen is bij deze deelvraag gekeken naar de leeropbrengst en het begrip van de lesstof. De leerlingen die zijn geïnterviewd benoemen dat zij met name het interactieve aspect van Forumtheater als prettig hebben ervaren. Zij hebben hierdoor meer ruimte voor uitwisseling met elkaar. Zij krijgen door deze uitwisseling meer begrip voor de mening van de ander en voor het feit dat er meerdere perspectieven naast elkaar kunnen staan. Daarnaast zien zij deze invulling als een interessante afwisseling op een reguliere les Burgerschap. Op basis van de learner-reports zien wij bij het begrip van de lesstof weinig verschillen tussen de controle en experimentele groep als het gaat om inhoudelijke kennis over het thema staatloosheid. De experimentele groep scoort wel hoger op het kunnen toepassen van de kennis. In de interviews geven de leerlingen aan dat deze vorm de vertaalslag van theorie naar praktijk vergemakkelijkt.

Deelvraag 3: In hoeverre leidt een les Forumtheater tot een hogere betrokkenheid bij de leerlingen dan een reguliere les Burgerschap?

Om deze deelvraag te beantwoorden zijn zowel de controle als de experimentele groep geobserveerd. Hierbij kreeg de controlegroep een reguliere les Burgerschap en de experimentele groep een les Burgerschap waarin Forumtheater was geïmplementeerd. Om de verschillen in betrokkenheid tijdens de lessen te analyseren wordt er gekeken naar de uitkomsten van de observatieschema's. Bij deze observaties is er bij beide lessen gekeken naar *on-task* (zichtbaar gefocust) gedrag van de leerlingen. Eerst worden de resultaten beschreven van de reguliere les, vervolgens van de experimentele les. Op basis van deze resultaten wordt er gekeken of we kunnen spreken van een hogere betrokkenheid bij de experimentele groep bij een les Forumtheater.

Resultaten observaties:

In het onderstaande schema zijn de resultaten te zien van de observaties. Beide groepen zijn beoordeeld op de mate waarin er per lesonderdeel *on-task* gedrag zichtbaar was.

Les:	Onderdeel:	Joyce:	Kelly:
Reguliere les - Leerlingen	Instructie van de docent	3	3
	Zelfstandig werken aan de hand van gegeven instructie	3	3
	Groepsopdracht	3	2
Experimentele les - Leerlingen	Instructie van de docent	2/3	3
	Zelfstandig werken aan de hand van gegeven instructie	4	4
	Groepsopdracht	4	4

Figuur 6. Resultaten observatie leerlingen reguliere en experimentele les.

- 1: De gehele groep is niet betrokken
- 2: De groep is merendeels niet betrokken op enkele leerlingen na
- 3: De groep is merendeels betrokken op enkele leerlingen na
- 4: De gehele groep is betrokken

Het observatieschema is verdeeld in 3 lesonderdelen (zie observatieschema), deze onderdelen zijn gebaseerd op de gebruikelijke les indeling van de docent Burgerschap. De lesonderdelen geven een weergave van de opbouw van de les, deze start met een plenaire instructie gevolgd door het individueel verwerken van de opdracht en wordt afgesloten met de groep. Hieronder volgt een overzicht van beide lessen waarbij er kort wordt beschreven wat er bij dat lesonderdeel gebeurde en hoe deze is beoordeeld. Verder is er bij elk onderdeel een voorbeeld uit de praktijksituatie toegevoegd.

Reguliere les:

De observatie vond plaats op 05 maart 2018 (reguliere les). Deze groep bestaat uit 15 leerlingen.

Instructie: Dit is het eerste onderdeel van de les. De docent start plenair met het introduceren van het thema. In het observatieschema is het gedrag van de leerlingen beoordeeld met het cijfer 3, dat betekent dat de groep merendeels betrokken is op enkele leerlingen na bij dit lesonderdeel.

Notitie observatieschema: De leerlingen luisteren aandachtig naar de instructie van de docent en stellen les gerelateerde vragen. Na een paar minuten kijken leerlingen weg, gapen, hangen, rekken zich uit, maar maken ook oogcontact met de docent. Drie leerlingen zitten achter hun laptop.

Zelfstandig werken aan de hand van gegeven instructie: De docent schakelt naar praktijk. De docent verwijst naar het artikel wat de leerlingen gaan lezen en de vragen die aan de hand van het artikel beantwoordt moeten worden. Bij dit lesonderdeel is het on-task gedrag van de leerlingen beoordeeld met een 3. De groep is hier merendeels betrokken op enkele leerlingen na.

Notitie observatieschema: Alle leerlingen lezen de tekst, enkele leerlingen zitten op hun telefoon en worden hierop aangesproken door de docent.

Groepsopdracht: Er was in reguliere les geen sprake van een groepsopdracht.

De leerlingen moesten naar aanleiding van het gelezen artikel een vragenlijst invullen. Het was niet toegestaan dit gezamenlijk te doen. Het gedrag van de leerlingen is bij dit laatste onderdeel verschillend beoordeeld. Aan het begin van dit onderdeel waren de leerlingen stil en gefocust op de vragenlijst. Naarmate de tijd vorderde wilden de leerlingen met elkaar in overleg over de lesstof. Toen dit niet mocht van de docent werd de les onrustig. Dit onderdeel begon met een 3; de groep is merendeels betrokken op enkele leerlingen na. De betrokkenheid sloeg gedurende dit onderdeel om naar een 2; de groep is merendeels niet betrokken op enkele leerlingen na.

Notitie observatie schema: De vragenlijst die de leerlingen moeten beantwoorden wordt onderling in tweetallen met elkaar besproken hoewel de instructie aangaf dat dit een individuele opdracht was. Antwoorden worden opgezocht met behulp van de telefoon. Er is hier geen opdracht voor gegeven. De leerlingen zijn rustig maar niet persé gefocust: klikken met hun pen, gapen, dromen weg, rekken zich uit en zitten op hun telefoon.

Experimentele les:

De observatie vond plaats op 20 Maart 2018 (experimentele les). De groep bestaat uit 13 leerlingen.

Instructie: De docent begint met filmpje over staatloosheid en instructie over Forumtheater. Bij dit onderdeel is het on-task gedrag van de leerlingen beoordeeld met een 2; de groep is merendeels niet betrokken op enkele leerlingen na.

Notitie observatie schema: Leerlingen zijn onrustig omdat zij de instructie over Forumtheater onduidelijk vinden. De leerlingen stellen les gerelateerde vragen maar praten door elkaar heen, de leerlingen maken elkaar onrustig.

Zelfstandig werken aan de hand van gegeven instructie: Na de instructie over Forumtheater worden de leerlingen verdeeld in groepjes. Elk groepje krijgt een scène van de

docent en denkt na over hoe zij de scène gaan spelen. Dit onderdeel wordt beoordeeld met een 4; de hele groep is betrokken.

Notitie observatie schema: De leerlingen denken na over de invulling van de scènes op een fijne manier, er wordt goed samengewerkt.

Groepsopdracht: De leerlingen presenteren de scènes per groepje voor de klas. De leerlingen vinden het spannend om te presenteren, maar zijn benieuwd naar elkaars scènes. Dit onderdeel is beoordeeld met een 4; de hele groep is betrokken.

Notitie observatie schema: De leerlingen zijn gefocust op het kijken naar de scènes en hebben veel commentaar over hoe deze worden gespeeld. De leerlingen geven feedback en bespreken wat er gebeurt in de scènes. De leerlingen zijn erg enthousiast maar praten door elkaar heen. Het is onrustiger dan normaal in de les echter voeren de leerlingen wel les gerelateerde gesprekken.

Op basis van de resultaten uit het observatieschema van de reguliere les zien we dat de leerlingen veelal zichtbaar gefocust zijn. Dit zijn leerlingen van de opleiding Politie en Handhaving waarbij structuur en orde verweven zijn in de manier van lesgeven. De les is geheel docent gestuurd waardoor er weinig ruimte is voor het ontstaan van ruis en onrust. Het feit dat deze opleiding ook een bepaalde houding vraagt van de leerlingen kan van positieve invloed zijn op de concentratie en focus van de groep. In deze zin is het de vraag of de leerlingen gefocust zijn omdat zij echt bezig zijn met de materie of enkel omdat dit van hen wordt verwacht. Het artikel uit de krant dat de leerlingen moesten lezen (reguliere les) vonden ze interessant maar door de lengte van het artikel dwalen de leerlingen op den duur af. De leerlingen moeten geruime tijd in stilte een artikel lezen aan tafel, dit blijkt moeilijk te zijn voor de leerlingen. De leerlingen willen de daarop aansluitende vragenlijst gezamenlijk invullen, de docent geeft aan dat dit niet de bedoeling is. De leerlingen hebben behoefte aan onderlinge uitwisseling, de docent creëert hier geen ruimte voor. Bij de experimentele les zien we dat de leerlingen nieuwsgierig zijn en benieuwd naar deze nieuwe les. Door de onvolledige uitleg van de docent slaat deze nieuwsgierigheid om in onrust en onduidelijkheid, de leerlingen weten niet wat er van hen verwacht wordt. Na de instructie gaan de leerlingen met plezier aan de slag in groepjes. De leerlingen werken nooit in groepjes en voeren les-gerelateerde gesprekken en discussies. Ze converseren gezamenlijk over het thema, er ontstaat ruis maar de leerlingen zijn gefocust. Bij het uitvoeren van de scènes door de groepjes wordt het erg duidelijk dat de leerlingen het fijn vinden om contact met elkaar te hebben tijdens de les. Ze kijken en luisteren aandachtig naar de presentaties en hoewel de leerlingen ruim een half uur geduldig naar elkaar moeten kijken houdt het interactieve aspect van Forumtheater de leerlingen betrokken tot het einde van de les.

Conclusie deelvraag 3:

Het is bij deze leerlingen aan de opleiding Politie en Handhaving lastig in te schatten of zij on-task zijn vanuit intrinsieke motivatie of omdat dit van deze specifieke leerlingen wordt verwacht. Vooralsnog zien we bij de reguliere les orde en rust maar er is dan ook weinig ruimte voor inbreng van de leerlingen zelf. De les is docent gestuurd en zet de leerlingen voornamelijk individueel aan het werk. Deze statische invulling zorgt ervoor dat leerlingen na verloop van tijd op hun telefoon gaan zitten of anderen afleiden. De experimentele les biedt leerlingen de ruimte voor het delen van eigen ideeën. De leerlingen moeten wennen aan deze ruimte waardoor dit soms resulteert in onrust. De leerlingen zijn echter actief bezig met de lesstof en werken geconcentreerd in groepsverband. Hoewel de verwachting was dat Forumtheater zou leiden tot een hogere betrokkenheid zijn de verschillen minimaal. Er is eerder sprake van een andere vorm van betrokkenheid. Eerder een betrokkenheid die voortvloeit uit intrinsieke motivatie en nieuwsgierigheid. De les krijgt een vrijere vorm waardoor de leerlingen de ruimte krijgen om zichzelf te laten zien buiten de gebruikelijke statische structuur. De leerlingen zijn gefocust bezig met het materiaal en houden dit vol tot het einde van de opdracht. Ondanks dat dit gepaard gaat met meer ruis in de les is dit een positief verschil in tegenstelling tot de reguliere les Burgerschap.

Conclusie:

Bij dit onderzoek is er aan de hand van observaties, learner-reports en interviews gekeken in hoeverre het gebruik van Forumtheater in een les Burgerschap bijdraagt aan de overdracht van de lesstof voor de docent en aan een hogere betrokkenheid en begrip van de lesstof voor mbo-leerlingen. In deze paragraaf blikken we kort terug op de deelvragen en wordt er gekeken naar de conclusies die hieruit voortkomen ter beantwoording van de hoofdvraag.

Allereerst kijken we naar de deelvraag; In hoeverre is het de docent gelukt Forumtheater te implementeren zoals deze is ontworpen in de lesbrief? Er is gebruik gemaakt van observaties en een topic-interview om deze vraag te beantwoorden. Uit deze data is gebleken dat er een groot verschil is tussen de uitvoering van het Forumtheater door de docent en haar didactische inzichten die zij benoemd in het interview. In het interview weet de docent te benoemen wat het doel van Forumtheater is en wat waardevolle opbrengsten zijn van de methode. De docent is echter in de praktijk niet in staat de leerlingen op juiste wijze te begeleiden en te stimuleren tot inhoudelijke reflectieve gesprekken. Het is juist dat onderdeel van Forumtheater dat de perspectiefwissel en het inlevingsvermogen stimuleert. De uitvoering van Forumtheater door de docent is hierdoor deels gelukt. Ondanks dat de les niet is uitgevoerd zoals deze is ontworpen zijn de doelen die het Forumtheater nastreeft in meer of mindere mate bereikt. De leerlingen geven in de interviews aan dat er meerdere waarheden naast elkaar kunnen bestaan en dat geen enkele situatie hetzelfde is. Daarnaast hebben ze meer begrip gekregen voor de mening van hun medeleerling. Hieruit kan je concluderen dat ook met een minder complete uitvoering van Forumtheater doelen als perspectiefwissel en oplossingsgericht denken gestimuleerd kunnen worden. Toch blijkt de voorbereidende workshop Forumtheater die de docent heeft gekregen niet voldoende. Om tot een grotere opbrengst te komen zou de docent meer begeleiding moeten krijgen op het reflecterende onderdeel van Forumtheater. Dit kan de leerlingen ondersteunen bij het inhoudelijk analyseren van de gespeelde scènes.

Bij deelvraag 2 is er gekeken naar de volgende vraag: Wat vinden de docent en leerlingen van de overdracht van de lesstof en het begrip van de lesstof naar aanleiding van de implementatie van Forumtheater in de les Burgerschap? In het interview geeft de docent aan Forumtheater een geschikt middel te vinden voor de overdracht van de lesstof. Volgens de docent zou Forumtheater een goede afwisseling zijn voor de leerlingen die graag de lesstof op een alternatieve wijze krijgen aangereikt. Volgens de docent past niet elk thema bij Forumtheater. Thema's die een beroep doen op juridische kennis vindt zij niet geschikt voor Forumtheater tegenover thema's zoals identiteit en religie die zij wel geschikt vindt.

Bij de leerlingen is gekeken of Forumtheater een bijdrage heeft geleverd aan het begrip van de lesstof. Voor dit onderzoek ging de lesstof over het thema staatloosheid. Dit is een thema wat de leerlingen van de opleiding Politie en Handhaving zullen tegenkomen in hun toekomstige beroepspraktijk. Naast de juridische kennis die zij moeten hebben over regels en procedures is het empathisch handelen ook van belang. Uit de interviews is gebleken dat Forumtheater geen bijdrage levert aan de juridische kennis. De leerlingen geven aan dat een gebruikelijke theoretische les noodzakelijk blijft voorafgaand aan het gebruik van Forumtheater. Wel draagt het gebruik van Forumtheater bij aan verdiepend inzicht in de lesstof en vergemakkelijkt het de vertaalslag van theorie naar praktijk. De leerlingen geven aan dat zij door Forumtheater dieper ingaan op de lesstof, uit de learner-reports van de experimentele groep blijkt dat de leerlingen uit de experimentele groep de lesstof beter onthouden en kunnen verbinden aan hun eigen leefwereld. Zowel de docent als leerlingen

benoemen in het interview dat zij het interactieve karakter van Forumtheater, de uitwisseling tussen de leerlingen onderling en de kring opstelling als meerwaarde hebben ervaren voor de les Burgerschap.

Bij deelvraag 3 is er gekeken in hoeverre een les Forumtheater leidt tot een hogere betrokkenheid bij de leerlingen ten opzichte van een reguliere les Burgerschap. Door de statische en gestructureerde indeling van de les is het moeilijk te beoordelen of de betrokkenheid bij de reguliere les Burgerschap vanuit een intrinsieke motivatie is of uit vorm. Het is hierdoor lastig af te zetten tegen de observatieresultaten van de experimentele les aangezien deze veel vrijer is in vorm. We zien bij de experimentele les veel meer een onderzoekende en actieve houding. De leerlingen zijn daarnaast ook gefocust bezig tot het einde van de les. Dit is een positief verschil ten opzichte van de reguliere les Burgerschap.

Wij zijn bij dit onderzoek betrokken als onderzoekers, in onze eigen beroepspraktijk zijn wij allebei werkzaam als kunstvakdocenten (dans, theater). Hoewel het uitgangspunt was om te kijken of een reguliere docent Burgerschap in staat is Forumtheater te kunnen implementeren roept dit ook een aantal vragen op. In een tijd waarin door bezuinigingen steeds vaker kunstvakken worden gegeven door interne docenten in plaats van kunstvakdocenten, zou je je kunnen afvragen of het gebruik van Forumtheater wel door een reguliere docent moet worden uitgevoerd. Bij Forumtheater draait het niet om de artistieke kwaliteit van de scènes en hoe deze worden gespeeld. Dat maakt deze methode zo toegankelijk voor de reguliere docent. Een theaterdocent heeft meer inzicht in het maken van scènes en het creëren van personages met meerdere lagen. Dit is vakkennis die een reguliere docent weer minder kan bezitten. Een reguliere docent lost dit op door levensechte en herkenbare situaties ter inspiratie te gebruiken. Hoewel het inzetten van een kunstvakdocent ideaal zou zijn, zijn we bewust voor dit onderzoek op zoek gegaan naar een haalbaar en praktisch inzetbaar middel voor scholen.

Munniksma et al. (2017), houdt in zijn onderzoek; *Burgerschap in het voortgezet onderwijs*, een pleidooi voor een brede aanpak waarin passende werkvormen worden ingezet waarmee de leerling 'burgerschap' kan oefenen. Vanuit deze visie zijn wij dit onderzoek gestart, wij hebben in Forumtheater een didactische vorm met inhoud gevonden die recht doet aan het praktische uitgangspunt van de lessen Burgerschap.

Discussie en aanbevelingen:

De rol van de docent is in dit onderzoek doorslaggevend voor de opbrengst van het experiment. De docent Burgerschap die de interventie uitvoerde is gekwalificeerd Burgerschap docent maar heeft geen ervaring met theater. Omdat het doel van de implementatie met Forumtheater niet artistiek gemotiveerd is maar juist de nadruk heeft liggen op doelen als inzicht en bewustwording zou het mogelijk kunnen zijn dat een reguliere docent in staat is deze lessen te geven. Derhalve is het van belang te onderzoeken over hoeveel kennis en reflectieve vaardigheden een docent Burgerschap moet beschikken om een les vanuit de methode van Forumtheater uit te voeren.

Wij moeten onszelf de vraag stellen of de opbrengst van het experiment anders was geweest als een docent voor de klas had gestaan met een andere manier van voorbereiden en lesgeven. Nu was de voorbereiding kort en is het experiment vrij oppervlakkig uitgevoerd maar of dit in relatie staat met elkaar valt met dit onderzoek niet te zeggen. Om een realistischer beeld te krijgen van de mogelijkheden van Forumtheater als lesonderdeel binnen een les Burgerschap en een uitkomst te krijgen die minder docentafhankelijk is, zou het interessanter zijn om drie docenten te observeren die hun les ieder op een andere didactische wijze voorbereiden. De docenten zouden geselecteerd moeten worden op grond van verschillende vaardigheden en achtergrond.

Daarnaast werd het experiment uitgevoerd bij de opleiding Handhaving en Politie, de opleiding staat bekend om een leerlingenpopulatie die leert omgaan met autoritair gedrag; deze leerlingen conformeren zich aan de opdracht die zij opgelegd krijgen. In deze zin is het lastig om de betrokkenheid van deze leerlingen in een les burgerschap in kaart te brengen. Het experiment uitvoeren op drie bewust vooraf geselecteerde opleidingen met een diverse leerlingenpopulatie zou de (on)mogelijkheden van het experiment vanuit een breder perspectief kunnen beschrijven.

Literatuur:

- Akker, J. van den, McKenney, S., Nieveen, N., & Gravemeijer, K. (2006). Introducing educational design research. In J. van den Akker, K. Gravemeijer, S. McKenney, & N. Nieveen (Eds.), *Educational design research* (p. 3-7). London: Routledge.
- Beter Onderwijs Nederland. (2008). *Het vak burgerschap op het MBO*. Retrieved from <https://www.beteronderwijsnederland.nl/blogs/2008/03/het-vak-burgerschap-op-het-mbo/>
- Bil, P. d. (2004). *Observeren registreren rapporteren en interpreteren*. Amsterdam: Nelissen.
- Biesta, G. (2014). *Het prachtige risico van onderwijs*. Culemborg: Phronese.
- Christine Lantz, B. M. (2007, May). *INCREASING ON-TASK BEHAVIOR THROUGH MOTIVATIONAL ACTIVITIES*. Chicago, Illinois: Saint Xavier University .
- Groot, A. d. (1980). *Onderzoek als leerproces, over optimalisering van de leeromgeving van onderzoekers*. Amsterdam: Noord-Hollandische Uitgevers Maatschappij.
- Haanstra, F. (2016) Integratie van kunstvakken. In T. de Baets & A. de Vugt (red.) *Muziekpedagogiek in beweging. Verdieping of verbreding?* (p.11-25) Heverlee: Euprint editions.
- Kamp, M. v. (1980). *Wat neemt de leerling mee van kunstzinnige vorming?* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Kennelly, J. (2006). Acting out in the sense of the public sphere: community theatre and citizenship education. *Canadian Journal of Education*, 29(2), (p.541-562).
- Kesteren, Baukje van. (1993). A tool to identify educational objectives and learning experiences. *Studies in Educational Evaluation*(19-1), 65-86. doi:10.1016/S0191-491X(05)80057-4
- Kilian, B. (2013). Conflicts between on-task and off-task behaviors in the classroom: the influences of parental monitoring, orientations. *Social Psychology of Education*, 16: 77-94. doi:DOI 10.1007/s11218-012-9198-y
- Mboraad (2018). Verkregen op 10 januari, 2018, van www.mboraad.nl/sites/default/files/documents/kamerbrief-over-bevoegdheidseisen-docenten-burgerschap.pdf.
- Munniksma, A., Dijkstra, A.-B., van der Veen, I., Ledoux, G., van de Werfhorst, H., ten Dam, G. (2017). *Burgerschap in het voortgezet onderwijs: Nederland in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Amsterdam university press.

- Nussbaum, M. (2011). *Niet voor de winst*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Ruottunen, R. (2003). Life as a Somali in Finland, Forum Theatre courses 2001 and 2002. *Enhancing cultural awareness through cultural production*, (p. 42-48).
- Trienekens, S. (2009). *Kunst in het hart van de samenleving: Over burgerschap en culturele dynamiek*. Amsterdam: HvA-publicaties.
- Wrentschur, M. & Alman, P. (2003). Enhancing cultural awareness and empowerment in multicultural life, *Enhancing cultural awareness through cultural production*, (p. 49-53).

Bijlagen:

Bijlage 1.

Dit observatie instrument wordt gebruikt bij het observeren van de reguliere les.

Naam: Datum: Groep: Controlegroep/ Experimentele groep Tijdsduur: Thema:	Gedragingen	Beoordeling: (1 t/m 4) 1: De gehele groep is niet betrokken 2: De groep is merendeels niet betrokken op enkele leerlingen na 3: De groep is merendeels betrokken op enkele leerlingen na 4: De gehele groep is betrokken	Notitie:
Betrokkenheid Leerlingen (on-task)	Lesonderdeel: Instructie van docent <i>*Worden er les-gerelateerde vragen gesteld door de leerlingen als reactie op de instructie van de docent?</i>		
	Lesonderdeel: Zelfstandig werken aan de hand van gegeven instructie <i>*Zijn de leerlingen gefocust op de opdracht zonder onderbreking van niet-les gerelateerd gedrag?</i>		
	Lesonderdeel: Groepsopdracht <i>*Is er tijdens de groepsopdracht uitwisseling tussen leerlingen aangaande de lesstof?</i>		

Bijlage 2.

Dit observatie instrument wordt gebruikt bij de uitvoering van de experimentele les.

Naam: Datum: Groep: controlegroep/ experimentele groep Tijdsduur: Thema:	Gedragingen	Beoordeling: (1 t/m 5) 1: De gehele groep is niet betrokken 2: De groep is merendeels niet betrokken op enkele leerlingen na 3: De groep is merendeels betrokken op enkele leerlingen na 4: De gehele groep is betrokken	Notitie:
Betrokkenheid Leerlingen (on-task)	Lesonderdeel: Instructie van docent <i>*Worden er les-gerelateerde vragen gesteld door de leerlingen als reactie op de instructie van de docent?</i>		
	Lesonderdeel: Zelfstandig werken aan de hand van gegeven instructie <i>*Zijn de leerlingen gefocust op de opdracht zonder onderbreking van niet-les gerelateerd gedrag?</i>		
	Lesonderdeel: Groepsopdracht <i>*Is er in tijdens de groepsopdracht uitwisseling tussen de leerlingen aangaande de lesstof?</i>		

Uitvoering interventie Docent (Haalbaarheid)	Lesonderdeel: Instructie geven <i>*Is de docent in staat de instructie te geven zoals deze is ontworpen voor de interventie?</i>		
	Lesonderdeel: Implementeren Forumtheater <i>*Is de docent in staat de methode Forumtheater toe te passen?</i>		
	Lesonderdeel: Reflectie en gesprek naar aanleiding van gespeelde scenes. <i>*Is de docent in staat naar aanleiding van de gespeelde scenes een inhoudelijk (vraaggesprek) gesprek met de leerlingen te voeren en te begeleiden aangaande de conflictsituaties?</i>		

1: De docent voert het experiment in zijn geheel niet uit volgens het gemaakte lesplan
2: De docent voert het experiment grotendeels niet uit volgens het gemaakte lesplan
3: De docent voert het experiment grotendeels uit volgens het gemaakte lesplan
4: De docent voert het experiment in zijn geheel uit zoals deze is gemaakt

Bijlage 3. Learner-report

		Aankruisen wat van toepassing is			
Datum:	Stellingen				
Man/ Vrouw					
Topic		1: oneens	2: gedeeltelijk oneens	3: gedeeltelijk eens	4: mee eens
Voorkennis Thema	Het onderwerp staatloosheid ken ik al				
	Ik mocht tijdens de les vertellen wat ik al wist over het onderwerp staatloosheid				
Leren door Samenwerking	Door het samenwerken met andere leerlingen heb ik geleerd dat je verschillend kan denken over het onderwerp staatloosheid				
	Door het samenwerken met andere leerlingen heb ik mijn mening over staatloosheid aangepast				
	Als ik hoor hoe andere leerlingen denken over staatloosheid leer ik daar ook van				
	Wat ik geleerd heb van de andere leerlingen over staatloosheid heb ik goed onthouden				
Individuele leeropbrengst	Als iemand mij vraagt wat het thema staatloosheid inhoudt kan ik het goed uitleggen				
	Ik heb het gevoel dat ik het onderwerp staatloosheid heb begrepen				

	Het onderwerp staatloosheid vind ik interessant				
Individuele leeropbrengst	Ik kan het onderwerp staatloosheid verbinden aan mijn eigen leven				
	Ik heb veel vragen moeten stellen om het onderwerp staatloosheid te begrijpen				
	Het was voor mij niet duidelijk waar de les over ging				
	Ik heb het gevoel dat ik mij beter kan inleven in iemand die staatloos is.				

Bijlage 4. Interviewleidraad docent Burgerschap

Hoofdvraag: In hoeverre draagt het gebruik van Forumtheater in een les Burgerschap bij aan de overdracht van de lesstof voor de docent en aan hogere betrokkenheid en begrip van de lesstof voor MBO leerlingen, ten opzichte van een reguliere les Burgerschap?	
Deelvraag: 1) In hoeverre is het de docent gelukt de interventie te implementeren zoals deze is ontworpen? 2) Wat vinden de docent en leerlingen van de overdracht van de lesstof en het begrip van de lesstof naar aanleiding van de implementatie van Forumtheater in de les Burgerschap? 3) In hoeverre leidt een les Forumtheater tot een hogere betrokkenheid bij de leerlingen ten opzichte van een reguliere les Burgerschap?	
Topic: (deelvraag 1-2) Opbrengst experiment	Topic: (deelvraag 3) Betrokkenheid les forumtheater vs een gebruikelijke les Burgerschap
Vraag 1: <i>In hoeverre vindt de docent dat zij zelf in staat is deze lessen te geven?</i> Je hebt bij de uitvoering van het experiment gewerkt met Forumtheater, wat ging goed/fout? Vraag 2: <i>In hoeverre vindt de docent dat zij zelf in staat is deze lessen te geven?</i> Acht je jezelf in staat deze methode zelfstandig in te kunnen zetten? Vraag 3: <i>In hoeverre vindt de docent die het vak burgerschap op het MBO geeft dat Forumtheater kan bijdragen aan de overdracht van de lesstof?</i> Is het gebruik van Forumtheater een werkbaar middel om de overdracht van de lesstof invulling te geven? Vraag 4: <i>Is de docent van mening dat Forumtheater een passend middel kan zijn voor het behandelen van de thematieken in een les burgerschap?</i> Is het gebruik van Forumtheater een werkbaar middel om de thematiek van de lesstof te behandelen?	Vraag 1: <i>Heeft het experiment zichtbaar bijgedragen aan het gedrag van de leerlingen tijdens de les?</i> Welk verschil in betrokkenheid van de leerlingen is er te benoemen bij een les waarbij Forumtheater is geïmplementeerd ten opzichte van een les waarbij dit niet gebeurt? Vraag 2: <i>Op welke wijze kan volgens de docent forumtheater wel /niet bijdragen aan een hogere betrokkenheid van de leerlingen tijdens een les burgerschap?</i> Denk je dat forumtheater een waardevolle bijdrage kan leveren aan de betrokkenheid en begrip van de lesstof van de leerlingen?

Bijlage 5. Interviewleidraad leerlingen

Hoofdvraag: In hoeverre draagt het gebruik van Forumtheater in een les Burgerschap bij aan de overdracht van de lesstof voor de docent en aan hogere betrokkenheid en begrip van de lesstof voor MBO leerlingen, ten opzichte van een reguliere les Burgerschap?		
Deelvraag: 1) Wat vinden de docent en leerlingen van het gebruik van Forumtheater in de les Burgerschap? 2) Wat vinden de docent en leerlingen van de overdracht van de lesstof en het begrip van de lesstof naar aanleiding van de implementatie van Forumtheater in de les Burgerschap?		
Topic: (deelvraag 1) Opbrengst experiment	Topic: (deelvraag 3) Begrip van de lesstof	Topic: (deelvraag 2) Betrokkenheid les forumtheater vs een gebruikelijke les Burgerschap
Vraag 1: <i>Wat heeft de interventie de leerlingen opgeleverd, en kunnen zij dit benoemen aan de hand van concrete voorbeelden?</i> Wat heb je geleerd van de les waarbij Forumtheater is gebruikt? Geef een voorbeeld. Ik heb geleerd dat...	Vraag 1: <i>Kan de leerling benoemen of het implementeren van Forumtheater heeft bijgedragen aan het begrijpen van de lesstof.</i> Heeft het gebruik van Forumtheater je geholpen bij het begrijpen van het onderwerp staatloosheid? Geef een voorbeeld. Door het gebruik van Forumtheater heb ik...	Vraag 1: <i>Zijn er significante verschillen in het verloop van de les waarbij Forumtheater is geïmplementeerd tegenover een les waarbij dit niet gebeurt?</i> Heb je verschillen opgemerkt tussen de gebruikelijke les Burgerschap en de les waarbij Forumtheater is gebruikt? Denk bijv. aan sfeer in de klas, leerlingen onderling, rol van de docent Ik heb gemerkt dat/ het viel mij op dat...
Vraag 2: <i>Zien de leerling de interventie als een terugkerend onderdeel binnen de les?</i> Wat zou je ervan vinden als Forumtheater een terugkerend onderdeel zou worden van de les Burgerschap? Ik zou wel/niet vaker Forumtheater willen gebruiken in de les omdat...	Vraag 2: <i>Zijn de leerlingen in staat de lesstof te verbinden aan hun eigen leefwereld?</i> Kan je het onderwerp staatloosheid verbinden aan je eigen leven? Geef een voorbeeld. In mijn eigen leven heb ik het nooit over... In mijn eigen leven heb ik het ook wel eens over staatloosheid (voorbeeld)... Vraag 3:	Vraag 2: <i>Zijn er verschillen in betrokkenheid van de leerlingen bij een les waarbij Forumtheater is geïmplementeerd tegenover een les waarbij dit niet gebeurt?</i> Heeft het gebruik van Forumtheater bijgedragen aan je concentratie tijdens de les? Geef een voorbeeld. Ik heb ervaren dat ik tijdens de les...

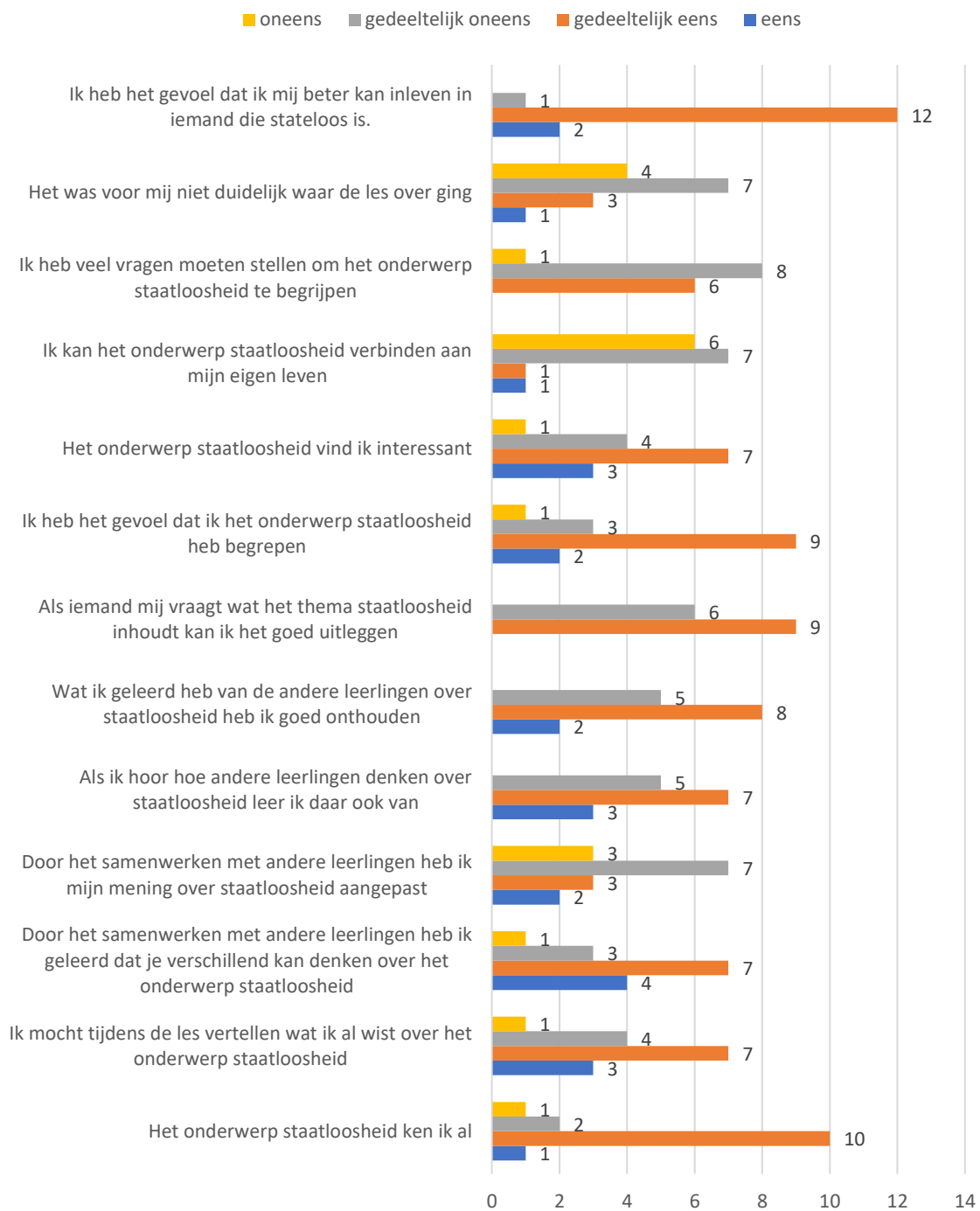
	<i>Is de leerling in staat het thema te verbinden aan eigen levensechte situaties?</i> Zijn er volgens jou verschillen tussen een gebruikelijke les burgerschap en een les met forumtheater als het gaat om het verbinden van het thema aan je eigen leven? Ik vind het moeilijk/makkelijk om het thema te verbinden aan mijn eigen leven bij de gebruikelijke les/ forumtheater les....omdat.. Vraag 4: <i>Is de leerling in staat te accepteren dat iedereen verschillend mag denken over het thema integratie?</i> Heb je door het samenwerken met andere leerlingen geleerd dat iedereen recht heeft op een eigen mening over het onderwerp staatloosheid? Door het samenwerken met anderen heb ik... Vraag 5: <i>Heeft uitwisseling met andere leerlingen over het thema integratie een bijdrage geleverd aan eigen denkbeelden?</i> Heb je door het samenwerken met andere leerlingen je mening over staatloosheid aangepast? (geef een voorbeeld) Ik heb mijn mening over staatloosheid wel/niet aangepast door het samenwerken met andere leerlingen..... namelijk...	
--	--	--

Bijlage 6.

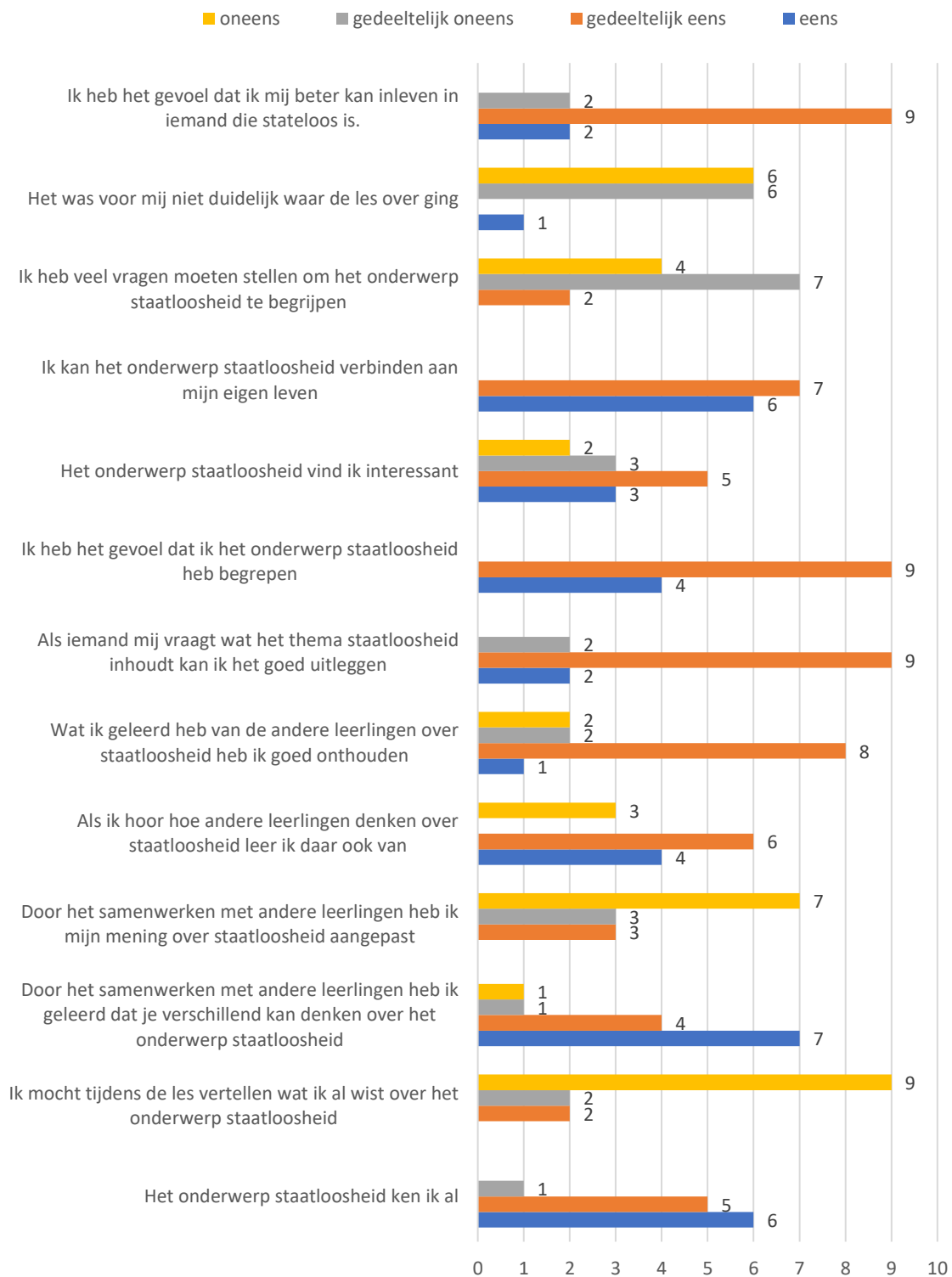
Resultaten observatieschema's:

Les:	Onderdeel:	Joyce:	Kelly:
Reguliere les - Leerlingen	Instructie van de docent	2/3	3
	Zelfstandig werken aan de hand van gegeven instructie	3	2
	Groepsopdracht	3	2
Experimentele les - Leerlingen	Instructie van de docent	2/3	3
	Zelfstandig werken aan de hand van gegeven instructie	4	3
	Groepsopdracht	4	3
Experimentele les - Docent	Instructie geven	2	2
	Implementeren Forumtheater	3	3
	Reflectie en gesprek naar aanleiding van de gespeelde scenes	2	2

Bijlage 7. Resultaten learner- reports *controlegroep* Totaal 15 leerlingen

Bijlage 8. Resultaten learner-report *experimentele groep*
Totaal 13 leerlingen

Bijlage 9. Codeboom; Resultaten interviews experimentele groep.

